

"האזור האפור" של שיתוף פעולה בבית המשפט

רבקה ברוט

מרכז מיתר ללימודי משפט מתקדמים, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל-אביב

ראשית דבר

ורה אלכסנדר הגיעה לאושוויץ באפריל 1942. היא הייתה אחת מתוך קבוצה גדולה של נשים יהודיות שהגיעו מסלובקיה לאושוויץ במהלך אותה שנה. בעת שהותה במחנה מילאה אלכסנדר תפקידים שונים מטעם הגרמנים, ובין היתר הייתה ראש בלוק (Blockälteste)¹ של נשים יהודיות. אלכסנדר הוזמנה להעיד מטעם התביעה במשפטו של אייכמן. מלכתחילה לא הייתה הזמנתה קשורה להיותה ראש בלוק באושוויץ, אולם בסופו של דבר שינתה התביעה את טעמה ועדותה של אלכסנדר נסכה בעיקר על התנהגותה האנושית כלפי האסירות.

אלזה טרנק, כמו אלכסנדר, הייתה ראש בלוק במחנה הנשים אושוויץ-בירקנאו. אף היא הגיעה למחנה מסלובקיה במחצית הראשונה של שנת 1942, וגם היא עברה במשך כשלוש שנים את כל מסכת הייסורים שהייתה מנת חלקן של אסירות יהודיות באושוויץ. שלא כמו אלכסנדר, הועמדה טרנק לדין בסוף שנת 1950 לפי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, התש"י-1950² בגין התנהגותה בעת היותה ראש בלוק.³

שני אירועים משפטיים אלה עומדים במוקד המאמר: עדותה של אלכסנדר במשפט אייכמן ומשפטה של טרנק, ושניהם, כפי שארצה להראות, מייצגים קשיים בהתמודדות המשפט הפלילי

1 זקן הצריף (Blockältester): בעל התפקיד הבכיר מבין האסירים בבלוק במחנות. זקן הצריף (או זקנת הצריף) היה ממונה על מסירת הוראות לדיירי הבלוק, על הוצאתם למפקדים ועל שמירת הסדר עד סיום הספירה, ועל חלוקת המזון. כמו כן היה אחראי על צאתם של דיירי הבלוק לעבודה (לזין 2005, 131).

2 החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, התש"י-1950, ס"ח 57 (להלן: החוק לעשיית דין).

3 ת"פ 17827/50, היועץ המשפטי לממשלת ישראל נ' טרנק (1950, לא פורסם), (להלן: חקירה מוקדמת); פ"ח (ת"א) 2/52, היועץ המשפטי לממשלת ישראל נ' טרנק, פסקים ה 142 (1951) (להלן: מחוזי). התיקים כוללים כתבי אישום, פרוטוקולים ופסקי דין. לתיק החקירה המוקדמת, לפרוטוקול ולמוצגים של ההליך בבית המשפט המחוזי ראו גנזך המדינה ב-3352.

הליברלי עם השואה בכלל ועם הסוגיה של שיתוף פעולה בפרט. כל אחד מההליכים הללו קיבל כיוון שונה, וזאת בשל סדר יום שונה של התביעה: במשפטה של טרנק, כמו במשפט פלילי רגיל, הוצגה הנאשמת כאוטונומית, ובמשפט אייכמן, שבמרכזו עמדו העדים וסיפור השואה, הוצגה אלכסנדר כגיבורה ובכך הפכה לחלק בלתי נפרד מקבוצת הקורבנות. במקד משפטה של טרנק, כמו בכל משפט פלילי, עמדה הנאשמת, ומטרתו הייתה לבחון את אחריותה הפלילית. כפי שאציע, כל צד במשפט – התביעה, ההגנה והשופטים – בחר לו דרך משלו להתמודד עם הסוגיה המורכבת. התביעה, כמו כל תביעה, עיצבה את דמותה של טרנק כאישה אוטונומית שבחרה מרצונה בתפקיד ראש בלוק בשל היתרונות שהיו טמונים בו. אולם שלא כבהליך פלילי רגיל, התביעה לא התמקדה רק במעשים המפורטים בכתב האישום, אלא הוסיפה עליהם האשמות חברתיות שהעצימו את שליליות דמותה של טרנק: הן אישומים שהדגישו מרכיבים סטריאוטיפיים שרווחו בציבור באשר לדמותו של קאפו, והן אישומים סטריאוטיפיים מגדריים שציירו את התנהגותה של טרנק כחורגת ממודל ההתנהגות המצופה מנשים. התוצאה שהתקבלה הייתה דמות חד-ממדית, וכדי לגבור עליה חשפה ההגנה את האזור האפור בחייה של טרנק במחנה, דהיינו את עובדת היותה גם אסירה יהודייה ולא רק ראש בלוק. בית המשפט הרשיע את טרנק בעברות שונות לפי החוק לעשיית דין. עם זאת, הוא התייחס לשני ההיבטים של חייה של טרנק באושוויץ – לא רק להיותה ראש בלוק אלא גם להיותה אסירה יהודייה במשך תקופה ארוכה. ואולם, להיבט זה של חייה ייחד את החלק הלא משפטי של פסק הדין – גזר הדין.

משפט אייכמן, לעומת זאת, לא היה משפט פלילי רגיל אלא גם אירוע חינוכי. התובע גדעון האוזנר ביקש לשנות את גישתה של החברה הישראלית כלפי השואה בכלל וכלפי הניצולים בפרט, ולמטרתו זו הייתה השפעה מכרעת על אופן הצגתה של אלכסנדר ועל בחירת השאלות שנשאלה. כפי שאראה, האוזנר עיצב את דמותה של אלכסנדר כגיבורה, אמנם לא גיבורה מסוגם של אלה שפעלו במחתרת בגטו או לחמו ביערות, אלא גיבורה שדאגה לסייע לאסירות שעליהן הייתה ממונה. בהיעדר חקירה נגדית על ידי הסנגור נותרה על כנה הדמות החד-ממדית שעוצבה על ידי התביעה. הניתוח שאציע לעדותה של אלכסנדר ולטקסטים של משפט טרנק ילמד על הדרכים השונות שבהן התמודד המשפט הפלילי עם תופעת שיתוף הפעולה.

המחקר ההיסטורי והמחקר המשפטי לא הרבו לעסוק בתופעת שיתוף הפעולה מנקודת המבט של המשפט. אמנם נכתבו מחקרים על סוגיית המשפט והשואה אולם הם עסקו בדרך כלל במשפטיהם של פושעים נאצים⁴ ולא במשפטיהם של משתפי פעולה. הספרות הדנה במשתפי פעולה יהודים מועטה אף יותר,⁵ ואינה עוסקת בהליך המשפטי, בערויות, בהשפעה של מבנה השיח הפלילי על עיצוב דמותו של משתף הפעולה היהודי ובמאבק הקהילתי העולה על פני השטח. מאמר זה מציע ניתוח של טקסטים משפטיים העוסקים, במישרין ובעקיפין,

4 Douglas 2001; Bilsky 2004; Pendas 2006

5 יץ 1996; יבלונקה 1996; Ben Naftali and Tuval 2006

במשתפי פעולה יהודים, ומשלב את נקודת המבט המשפטית בהיבטים ההיסטוריים, החברתיים והמגדריים של הסוגיה. המאמר מציב מראה לפני המשפט הפלילי כבואו להתמודד עם השאלה המורכבת של שיתוף פעולה. שאלה זו מעלה על פני השטח לא רק את השפעתם של כללי המשפט והשיח הפלילי על ההליך המשפטי, אלא גם את השפעתם של גורמים חוץ-משפטיים עליו, דהיינו התנאים החברתיים של כל אחת מהתקופות שבהן התקיימו שני האירועים הנדונים כאן: משפטה של טרנק ועדותה של אלכסנדר במשפט אייכמן. התקופה הראשונה היא ראשית שנות החמישים של המאה העשרים, שהיו השנים המעצבות של החברה הישראלית. התקופה השנייה היא ראשית שנות השישים, השנים שלאחר פרשת קסטנר, שחוללה סערה ציבורית ועוררה עיסוק בסוגיה הכאובה של שיתוף פעולה של יהודים עם הגרמנים. מבחינה היסטורית המאמר מציג את חיי היומיום במחנה הנשים באושוויץ-בירקנאו מנקודת מבטן של נשים שהיו אסירות יהודיות — הן אסירות רגילות והן בעלות תפקידים. עם זאת, ראוי לזכור כי מדובר במציאות המסופרת דרך הפריזמה המשפטית, שלעולם אינה ניטרלית.⁶

אם כן, המאמר משתלב בספרות בנושא המפגש שבין השואה למשפט, אך מציע היבטים נוספים של הנושא, הקשורים הן לסוגיה שבמוקד הדיון — שיתוף פעולה של יהודים בשואה, והן לדרכי ההתמודדות של המשפט הפלילי עם סוגיה זו. היבט נוסף הנבחן כאן הוא ההיבט המגדרי, ולשם כך בחרתי בשתי נשים לשמש מקרי מבחן. רוב בעלי התפקידים בגטאות ובמחנות היו גברים, רוב הנאשמים במשפטים לפי החוק לעשיית דין היו אף הם גברים (גבע 2010, 225–226), וכן גם הרוב המוחלט של העדים במשפט אייכמן.⁷ הבחירה בשתי נשים משתפות פעולה מהווה הזדמנות להרחיב את הדיון על ידי צירוף ביקורת מגדרית המראה כי גינוין של נשים משתפות פעולה היה שונה מזה של גברים, משום שנוספו עליו היבטים הקשורים לדימויים סטריאוטיפיים של נשים. אם גברים משתפי פעולה נתפסו כמי שעברו על שני חוקים: החוק הפלילי (החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם) וה"חוק" היהודי (החוק המגנה בגידה בעם היהודי), הרי נשים נתפסו כמי שעברו על חוק נוסף, ה"חוק" הנשי — זה הקובע כי על נשים לנהוג בהתאם לתכונות טבעיות כביכול, כגון חמלה והענקה. אישה קאפו הייתה מנוגדת לתכונות אלו.

שני חלקים למאמר: בחלק הראשון אציג סקירה היסטורית קצרה של עמדות החברה היהודית והישראלית כלפי יהודים ששיתפו פעולה עם הנאצים. בחלק השני, העיקרי, אנתח את העדויות ופסק הדין במשפטה של טרנק וכן את עדותה של אלכסנדר במשפט אייכמן. שתי דוגמאות אלה ימחישו את טענתי בדבר ההשפעות הפנימיות (המשפטיות) והחיצוניות (החברתיות) על עיצוב הנרטיב המשפטי. במקום סיכום אציג את השאלה בדבר הקשר שבין משפט וקהילה, ובדבר תפקידו של החוק לעשיית דין בערעור קשר זה.

6 בשיטת המשפט הישראלית, המבוססת על שיטה אדוורסרית, ההליך המשפטי מייצג יריבות בין שני צדדים. הם שבוחרים אילו סוגיות יוצגו בבית המשפט ואילו ראיות יובאו כדי לתמוך בגרסאותיהם. הצדדים הם שתוחמים באמצעות החקירות, את מסגרת הסיפור, ומשום כך כל עדות ראשית היא למעשה עדות המוטה לטובת הגרסה שכל צד רוצה לבטא.

7 במשפט אייכמן העידו 106 עדי תביעה ניצולים, מהם 21 נשים.

א. משתפי פעולה יהודים: היסטוריה של שיבוט מוסרי

כדי להבין את המרחב המושגי שבו מתנהל הדיון בהתמודדות המשפטית עם הסוגיה של שיתוף פעולה מן הראוי להתחיל בכירור המושגים "האזור האפור" ו"שיתוף פעולה". מאז טבע פרימו לוי את הביטוי "האזור האפור" (לוי 1997, 27–52), הוא משמש נקודת מוצא להגדרות שונות של המצב הקיומי האנושי במחנות ואף מחוצה להם. האזור האפור הוא אזור בלתי ברור במהותו, הן מבחינת קווי הגבול שלו, הן מבחינת האנשים הפועלים בו והן מבחינת הנסיבות ההופכות אותו ל"אפור". לוי היטיב לפענח את הריבוד החברתי של מחנה ההשמדה אושוויץ-בירקנאו, ועל סמך זאת קבע כי האזור האפור הוא אזור "שקווי התיחום שלו אינם מוגדרים כראוי, אזור מפריד ומאחד כאחד את שני המחנות של אדונים מזה ומשרתים מזה. הוא בעל מבנה פנימי, שלא ייאמן עד כמה הוא מסובך והוא משכן בתוכו את הנחוצ על מנת לתעתע בצורך שלנו לשפוט" (שם, 31). גבולותיו של האזור האפור המתואר על ידי לוי יכולים לכלול מחנות וגטאות שונים בהיקפם ובאופיים מאושוויץ (שאליו התייחס לוי במפורש) משום שמאפייניו העיקריים של האזור האפור הם מרחב הבחירה המצומצם, הקושי להבחין בין טוב לרע, התמוטטות מערכת הערכים והמוסר המוכרת וכינונו של קוד מוסרי המתאים לנסיבות שבהן שמירה על החיים היא הצו העליון. מאפיינים אלה אינם ייחודיים לאושוויץ וניתן לזהותם בעוצמות שונות גם במקומות אחרים שבהם נקתה ההישרדות במחיר קריסה מוחלטת של המערכת הערכית המוכרת לטובת כינונו של קוד מוסרי שונה (שם, 30).

משתפי הפעולה, שדמותם מעוררת הן את הקושי שבהבחנה בין טוב לרע והן את הדחף האנושי לשפוט, הם שוכני האזור האפור. לפיכך, כדי להבין מהו "שיתוף פעולה" ומהי משמעות המושג בהקשר של היהודים בתקופת השואה, יש להידרש תחילה למשמעות הכללית של המונח. המונח שיתוף פעולה בעברית רחוק מלבטא את המשמעות השלילית שנקשרה למונח collaboration בשפות אחרות כבר במהלך מלחמת העולם השנייה, היינו – בגידה⁸. הגדרת שיתוף פעולה עם האויב כמעשה של בגידה וככשל מוסרי משמעותה סיכול מראש של האפשרות לבחון ולהבין את התנאים ואת הנסיבות שבהם עשו אנשים מעשים שבעבורם היו כורח המציאות, הן כורח של ציות לכובש והן כורח של הישרדות. אולם, המציאות רבת-הפנים של חיים תחת שלטון כיבוש מערערת את הדיכוטומיה הפשטנית בין התנגדות פיזית לבין שיתוף פעולה, משום שבין שני הקטבים משתרע מרחב של התנהגויות אנושיות. כאשר המונח "שיתוף פעולה" מיוחס ליהודים, מתווספת לו משמעות ייחודית, מפני שמדובר בתופעה שהייתה חלק בלתי נפרד מתוכניתם של הגרמנים לנצל את היהודים לתועלת מנגנון ההשמדה הביורוקרטי כדי להקל על ביצוע "הפתרון הסופי". יהודים שיתפו פעולה עם הגרמנים במהלך כל תקופת השואה. אלה לא היו אנשים בודדים, והתופעה לא הייתה שולית.

⁸ במקור הלטיני של המילה collaboration יוחסה לה משמעות ניטרלית של פעולה בצוותא. ההיסטוריון טימותי ברוק כותב כי הכרזתו של המרשל פטן ברדיו צרפת ב-30 באוקטובר 1940 בדבר שיתוף פעולה (collaboration) בין צרפת לבין גרמניה הפכה מונח זה לשם נרדף בעל מטען שלילי לשיתוף פעולה פוליטי עם כוח כובש (Brook 2005, 1).

משום כך אי-אפשר לפטור את הנושא על ידי הרחקתו מסדר היום ההיסטורי או המשפטי, וגם לא על ידי קביעה פשטנית כי מדובר באנשים שאיבדו את דרכם מבחינה מוסרית. ראשיתו של העיסוק היהודי הפנימי בסוגיה של שיתוף פעולה כבר בימי השואה, כאשר חברי היודנראטים, השוטרים היהודים ובעלי תפקידים שונים במחנות, נתפסו פעמים רבות כבוגדים בעם היהודי, משום שבהתנהגותם גילמו חציית קווים ואימוץ דרכי התנהגות של גרמנים. במחנות העקורים באירופה שבהם התקבצו יהודים בתום המלחמה הועמדו לדין לפני ערכאות שיפטיות פנים-קהילתיות ניצולים שזוהו כמשתפי פעולה.⁹ העברה שבה הואשמו ממלאי התפקידים הוגדרה "מעשים מזיקים כלפי היהדות" והעונשים היו בעלי אופי חברתי-מוסרי, כגון הכרזה כי הנאשם הוא בוגד בעם היהודי, הרחקתו ממילוי תפקיד ציבורי במחנה העקורים, או מסירת שמו לגופים שעסקו בהגירה כדי למנוע ממנו להגיע לישראל. בתי דין קהילתיים יהודיים ששפטו יהודים משתפי פעולה קמו גם בקהילות יהודיות מחוץ למחנות העקורים מיד עם סיום המלחמה (אנגל 2002, 1; 122; Finder and Prusin 2008). בכך ביקשו הניצולים לא רק לתעל רגשות נקם פרטיים לאפיקים מוסדיים, במסגרת תהליכי גיבושה של קהילה יהודית מתחדשת, אלא גם לתת ביטוי משפטי לעמדה חברתית-מוסרית שגינתה את עצם התופעה וראתה בה בגידה בעם היהודי, וזאת מתוך הבנה כי המשפט הוא אמצעי לכינון קהילה, להגדרת זהות ולסרטוט גבולות החברה בתקופת מעבר.

בשנותיה הראשונות של המדינה היוו הניצולים איום של ממש על מיתוס הגבורה של "היהודי החדש", והיחס כלפיהם אופייני בשיפוט ביקורתי ובהטלת אשמה.¹⁰ הישרדות אישית שלא היו לה מאפיינים של גבורה פיזית לא הייתה בגדר אפשרות שהשיח הציבורי היה יכול להכיל. גם שיתוף פעולה כדרך של הישרדות לא התאים לעולם הערכים הלאומי של אותן שנים (שפירא תשמ"ח, 325–354; שטאובר 2000, 7–47). למרכה האירוניה, עמדות שליליות אלה חוזקו על ידי הניצולים עצמם באמצעות תלונות שהגישו למשטרה כנגד ניצולים אחרים שזוהו על ידיהם כמשתפי פעולה.

זה היה הרקע החברתי, התרבותי והפוליטי של החוק לעשיית דין, שחקיקתו הושלמה באוגוסט 1950, מוקדם מכדי שתתאפשרנה התבוננות היסטורית בחיי היהודים בשואה והבנה שלהם. המחוקק הישראלי ביקש לתרגם לשפה משפטית את הגישה הדוגלת בטיהור המחנה, שרווחה במחנות העקורים. כך ניתן ללמוד מדבריו של שר המשפטים פנחס רוזן, בהציגו את

9 במחנות העקורים היהודים בגרמניה, באוסטריה ובאיטליה פעלו בתי דין קהילתיים שעסקו בנושאים כלליים, בהם העמדה לדין של יהודים שנחשדו בשיתוף פעולה עם הגרמנים. על הליכים משפטיים שהתקיימו בבית הדין החברתי של היהודים העקורים באיטליה ובמדינת ישראל כנגד אלה שמילאו תפקידים בגטו בנדין ובמחנות עבודה בגרמניה ראו ברוט 2011.

10 הסופרת והעיתונאית רות בונדי כתבה בספרה האוטוביוגרפי **שברים שלמים**: "אולם כאן, בישראל, ביקשו ממני היהודים גם לדעת: איך זה שנשארתי בחיים? מה היה עלייך לעשות כדי לשרוד? ובעיניים זיק של חשדנות: קאפו? זונה?... ואיך זה שדווקא אני נשארתי בחיים, כאשר אלה נרצחו?" (בונדי 1997, 44). התפיסה הרווחת הייתה כי ה"קאפו", כשם כולל לבעלי תפקידים, הצליחו לשרוד בשל התפקיד שמילאו, ובכך למעשה נתפסה עצם הישרדותם כבלתי מוסרית.

הצעת החוק לעשיית דין בכנסת בפברואר 1950. בדבריו נתן השר ביטוי רשמי לעמדה בדבר טיבם המוסרי של יהודים משתפי פעולה:

לבסוף עוד מלה אחת על משמעותו המעשית של החוק. [...] החוק חל גם על עושי-דברים של נאצים, ולצערנו לא נוכל להיות בטוחים, שכאלה לא יימצאו במחננו. [...] החוק המוצע עשוי גם לתרום תרומה לטיהור האווירה בתוך שארית הפליטה שעלתה לארץ ישראל [...] והיה מחננו טהור (דברי הכנסת 1148, 1950; ההדגשות שלי).

גם הדיונים בנוסח הצעת החוק שנערכו בכנסת ובוועדת החוקה חוק ומשפט מלמדים כי במוקד עמדו אופיים של משתפי הפעולה ורמתם המוסרית, אף על פי שמדובר בחוק פלילי, המגדיר מעשים מסוימים — ולא את בני האדם העושים אותם — כבני ענישה. החוק לעשיית דין נועד לאפשר את העמדתם לדין ואת ענישתם של "נאצים" ו"עוזריהם". ואכן, חלקו הראשון של החוק, סעיף 1, מגדיר כעברות שדינן מוות: פשע כלפי העם היהודי, פשע כלפי האנושות ופשע מלחמה, והוא מכונן כלפי ה"נאצים". סעיפי חוק אחרים, המגדירים מעשים מסוימים כעברות, פורשו על ידי חברי הכנסת כמכוונים כלפי "עוזריהם".¹¹ ההבחנה בין שני החלקים אינה רק משפטית, כלומר אינה רק מבחינה בין המבצע העיקרי לבין המסייע, אלא בעלת משמעות מושגית ומעשית כאחד. סעיף 1 לחוק נחשב לחלק סמלי המייצג את הצטרפותה של מדינת ישראל למדינות אחרות שחוקקו חוקים המענישים פושעים נאצים, ומבטא את הדרך שבה בחרה המדינה, המייצגת את העם היהודי, לזכור את קורבנות השואה. אולם, בשנת 1950 לא העלה איש בדעתו כי תתאפשר העמדתם של פושעים נאצים לדין בישראל, ולא זו בלבד אלא שהדיון הטעון שהתפתח בכנסת בעקבות הצגת הצעת החוק והדיונים בוועדת החוקה חוק ומשפט מעידים כי חברי הכנסת ראו בחוק כלי להעמדתם לדין של "עוזריהם" של הנאצים, וליתר דיוק — "עוזריהם" היהודים.

החוק לעשיית דין לא הגדיר כלל מיהו משתף פעולה או מהו שיתוף פעולה. מונחים אלה אינם נזכרים בחוק, אף שהיו חלק בלתי נפרד מהשיח הציבורי שנסב על ממלאי התפקידים היהודים. החוק גם לא הבחין, ולמעשה לא היה יכול להבחין, בגווני הביניים שבין שני הקטבים שאפיינו את השיח הציבורי — בגידה וגבורה. אירועי החיים בגטו ובמחנה תורגמו לקטגוריות פליליות של "חבלה" ו"תקיפה", שהגדירו מעשים שהיו אסורים לפי משפט מדינת ישראל, אף שבמקום ובזמן שבהם בוצעו היו מעשים אלה בדרך כלל חלק מהחוקים הפנימיים של המחנה. נקודה נוספת הראויה לציון היא המגמה, המסתמנת מסעיפים מסוימים בחוק, של צמצום אפשרות ההגנה של נאשמים שאינם נאצים (מבחינה מעשית — יהודים). נראה כי המחוקק התכוון לסכל בייחוד את האפשרות להציג את המציאות המורכבת של החיים בגטאות או במחנות, דהיינו המציאות של האזור האפור. ראשית, סעיף 8 לחוק קובע כי הגנות מסוימות שעמדו לנאשמים מכוח הדין הפלילי הכללי לא יחולו על נאשמים לפי החוק לעשיית דין. הביטול

11 לדוגמה, סעיפים 2, 4, 5 ו-6 לחוק לעשיית דין.

המשמעותי ביותר הוא ביטול סעיף 17 לפקודת החוק הפלילי, שעסק בהגנת הכורח, משום שבכך נמנע מנאשמים יהודים להתגונן באמצעות אחד המאפיינים המרכזיים של המציאות בגטאות ובמחנות – חובת הציות המוחלט לגרמנים. סעיפים 10 ו-11 לחוק לעשיית דין מלמדים כי בפועל צומצמו אפשרויות ההגנה של נאשמים יהודים על ידי התניית תחולת הסעיפים בקיום נסיבות שהוכחתן קשה אם לא בלתי אפשרית. מכאן ניתן אפוא ללמוד כי המחוקק עצמו הקשה את האפשרות להציג בבית המשפט את מציאות החיים באזור האפור של שיתוף פעולה. כפי שכתבתי, המפגש בין המשפט לבין השואה בכלל, ובין המשפט לבין הסוגיה של יהודים משתפי פעולה בפרט, החל כבר בסוף שנת 1950, סמוך לאישור החוק לעשיית דין. משפטה של טרנק, שבו ארון בפרק הבא, היה בין המקרים הראשונים של מפגש זה.

ב. עשיית דין ב"עוזריהם": משפטה של אלזה טרנק

כיצד התמודד המשפט עם הסיפור המורכב של אישה, נאשמת, משתפת פעולה? הנחת המוצא של המשפט הפלילי הליברלי בדבר קיומה של בחירה חופשית ממקדת את הדיון במעשיו של הנאשם. משום כך המשפט מתמקד במחשבה הפלילית (*mens rea*) של הנאשם בעת עשותו את המעשה, ולא באופיו, במניעיו או בערכיו. הנחת המוצא המוסרית-ציבורית לבחינת התנהגותם של אנשים שנחשדו בשיתוף פעולה הייתה שונה, והתמקדה באופיו של האיש, בתכונותיו, בסולם ערכיו ובמניעיו. במשפטיהם של יהודים משתפי פעולה שנערכו לפי החוק לעשיית דין ניכרת ההתנגשות בין שיפוט המעשה לבין שיפוט העושה; בין הניסיון לכבול את המציאות ההיסטורית של אושוויץ בקטגוריות פליליות רגילות, כלומר לשפוט את המעשים המפורטים בכתב האישום, לבין הניסיון לחרוג מהם ולתאר את המציאות המורכבת שכתוכה נעשו. מאבק זה לא היה רק נחלתם של הצדדים שעמדו זה מול זה, התביעה וההגנה, אלא גם השתקף בעדויותיהם של חלק מעדי התביעה, אשר חרגו מהמסלול הרגיל של עדות בדבר מעשיו האסורים של הנאשם, וביקשו להציג תמונה מורכבת יותר של החיים בגטו או במחנה. על הקושי לשפוט נאשם שהוא בו בזמן אדם שנחשד בביצוע עברה וגם קורבן התווסף במקרה של טרנק עוד קושי: היותה אישה. המשפט הפלילי מתקשה להתמודד עם אישה נאשמת, משום שהתפיסה התרבותית מעצבת את האישה בדמות של קורבן.¹² במקרה של אישה משתפת פעולה התעורר קושי כפול: הן הקושי של המשפט לתפוס את הפן האקטיבי שבהתנהגותה, להבריל מן הפן הקורבני, והן הקושי שבעוברת היותה אישה משתפת פעולה. השיח הציבורי בדבר משתפי פעולה לא הבחין בין נשים לבין גברים, נכון יותר – הוא עסק בגברים בלבד, ככל הנראה בשל מיעוט הנשים ששימשו בתפקידים אלה. המקרה של אישה

¹² המחקר הפמיניסטי-קרימינולוגי חשף את הקושי של המשפט להתמודד עם אישה נאשמת, משום שאישה נתפסה בדרך כלל כקורבן ולא כעבריינית. משום כך, אישה עבריינית היא או "לא-אישה" ("אישה רעה"), כלומר אישה שחרגה מהמצופה ממנה מבחינה תרבותית ובשל כך היא משבשת את הסדר המגדרי "הנכון", או "לא-פושעת" ("אישה משוגעת"), כלומר אישה שלוקה בפתולוגיה של מחלות ה"טבעיות" לנשים (Comack and Brickley 2007, 13–15). (18–20).

משתפת פעולה נדון כחריג גם בחקר ספרות השואה. יתר על כן, חוקרת ספרות השואה שרה הורוביץ מראה כי בסרטים ובספרים רבים ניכר כעס מיוחד המופנה כלפי אישה משתפת פעולה, שמקורו בכך שהתנהגותה נתפסת כהתגלמות של רוע חריג, מעבר למעשה של שיתוף פעולה, המגונה כשלעצמו. הכותבת מסבירה את טענתה בכך שאישה משתפת פעולה מערערת את הסטריאוטיפ התרבותי המאפיין נשים כבעלות תכונות טבעיות של דאגה וחמלה כלפי אחרים (Horowitz 2005, 165).¹³

משפטה של טרנג החל בבית משפט השלום בתל אביב בספטמבר 1950, במסגרת הליך של חקירה מוקדמת,¹⁴ ונמשך בבית המשפט המחוזי.¹⁵ טרנג הייתה ככל הנראה האישה הישראלית הראשונה שעמדה לפני אפשרות של גזר דין מוות בשל האשמתה בעברות של "פשע כלפי האנושות" ו"פשע מלחמה", ומשפטה היה אחד המשפטים הראשונים בישראל שבהם נשמעו תיאורים של שגרת היומיום במחנה השמדה, תיאורים שחרגו מסוגם של סיפורי הגבורה וסיפורי ההשמדה ההמונית שנשמעו עד אז במרחב הציבורי הישראלי.

ניתוח עמדת התביעה והעדויות מטעמה מלמד כיצד נמחקו גוני הביניים בדרך עיצוב דמותה של טרנג, לא רק בשל תפקידה הנתון של התביעה המכוון להרשעת הנאשמת מעבר לכל ספק סביר, אלא גם בשל השפעתם של גורמים חוץ-משפטיים: היצוג הדיכוטומי של השואה והשיח התרבותי-מגדרי. בדרך זו עיצבה התביעה דמות של אישה שפעלה מתוך רצון חופשי במציאות נטולת ספקות, בעוד שלמעשה הייתה זו מציאות של מקום שעצם מהותו וקיומו סותרים אוטונומיה ובחירה חופשית.

כפי שאראה, תשובת ההגנה למהלך זה הייתה חשיפתו והצגתו של האזור האפור של שיתוף פעולה במחנה הנשים באושוויץ, על ידי ניסיון לתאר את שגרת החיים באושוויץ ואת השפעתה על אסירות רגילות ועל אסירות בעלות תפקידים כאחד. שופטיה של טרנג "נלכדו" אף הם בכללי המשפט ובשיח החברתי-מגדרי של אותן שנים. בחלק הראשון של פסק הדין, הכרעת הדין, הם הציגו ניתוח משפטי דקדקני של העדויות, ואילו בחלק השני, שלב גזר הדין, שאינו עוסק בהכרעה משפטית בדבר אחריות הנאשם אלא במידת העונש, ושבו ההגנה רשאית להציג לפני בית המשפט טיעונים המצדיקים הקלה בעונש, הרשו השופטים לעצמם להתבונן מעבר לקטגוריות המשפטיות אל עבר האזור האפור של חייה של טרנג.

¹³ עם זאת, היו מקרים שבהם "החוק הנשי", אותן ציפיות תרבותיות מנשים, הביאו דווקא ליחס סלחני כלפיהן. דוגמה מובהקת לכך היא האנזי בראנד, שותפתו של ישראל קסטנר בניהול המשא ומתן עם אייכמן. שלא כמו קסטנר, מעולם לא נטען כלפיה כי "מכרה את נשמתה לשטן" (הלא הוא אייכמן).

¹⁴ הליך החקירה המוקדמת, שבוטל בשנת 1958, היה מעין תחנת ביניים בתהליך בירור העובדות, בין החקירה המשטרתית הראשונית לבין פסק הדין הסופי. השופט-החוקר בבית משפט שלום היה צריך להחליט אם יש די ראיות להעמדת החשוד לדין.

¹⁵ כתב האשמה נגד טרנג כולל 12 פרטי אישום: פשע כלפי האנושות, על ש"אלצה 800–1000 נשים לכרוע ברך במשך שעות רצופות במצב גוף מתוח [...] הכתה אותן ומנעה עזרה ממתעלפות"; פשע מלחמה, על ש"אלצה עצירות של הבלוק שהייתה ממונה עליו לכרוע ברך במשך שעות רצופות והכתה וגרמה חבלות, פצעים, כאב וסבל לעצורות רבות [...]"; שלושה אישומים בגין "גרימת חבלה חמורה"; שני אישומים בגין "חבלה גופנית של ממש"; חמישה אישומים בגין "תקיפה במקום הסגר". בדין ישבו השופטים מקס קנת – אב בית הדין, יעקב גביון ובנימין כהן.

הסיפור של התביעה: על אוטונומיה ומרחב בחירה

כמו בכל משפט פלילי עיצבה התביעה את דמותה של טרנן כאישה תבונית, שהתנהלה במרחב שבו הייתה יכולה להיות אוטונומית ולשלוט בחייה, הן בעצם הבחירה לקבל על עצמה את התפקיד והן באמצעות הבחירות שעשתה בעת מילוי התפקיד. מנקודת מבטה של התביעה, עוברת היותה אסירה יהודייה במחנה השמדה לא פגמה במרחב הבחירה שלה, ולפיכך, מן הדין היה להטיל עליה אחריות פלילית למעשיה.

כל עדות התביעה, בחקירה המוקדמת ובבית המשפט המחוזי, התייחסו למעשים המפורטים בכתב האישום, והנושא המרכזי היה המכות. כך לדוגמה סיפרה אחת מעדות התביעה: "בכל מקום מעצר אחר קבלתי עזרה ואפילו מה-ס"ס. רק אלזה הכתה אותי" (מחוזי, 15). עדת תביעה אחרת טענה: "אלזה קבלה פקודות אך היא עשתה (הנאשמת עשתה) מה שחפצה. [היא] לא הייתה חייבת להוציאנו בעת שירד גשם [בחוף]. אלזה יכלה לסדר שהמפקד יעריך בצרף בימי הגשם" (שם, 19).¹⁶

כדי להעצים את מרכיב הבחירה בהתנהגותה של טרנן, חזרו העדות וסיפרו כי היא הכתה אותן גם כאשר לא היה צורך במכות, כלומר כאשר גרמנים לא נכחו במקום. טענה זו חזרה בכל העדויות: "[טרנן] התייחסה אלינו רע מאוד. הכתה רבות ולפעמים בלי כל הכרח. כשהגרמנים לא היו [...] הכתה אמנם בכדי שימהרו יותר למקום המסדר, אך אפילו אם מיהרו לשם בכל היכולת קיבלו מכות גם כן" (שם, 10). אלו הן עדויות תביעה רגילות, שמטרתן לבסס את האישומים שבכתב האישום. אולם התביעה לא הסתפקה בהן.

העדויות סיפרו לא רק על מכות, מניעת עזרה, אילוץ נשים לכרוע על ברכיהן במשך שעות ושאר מעשים הנזכרים בכתב האישום. הן הוסיפו וסיפרו על המראה החיצוני של טרנן — על גופה, בגדיה ושערה, על שפתה הגסה ועל התנהגותה הוולגרית. לכאורה, לא היה בעדויות אלו כדי לתרום באופן ישיר לכיסוס האישומים, שכן כתב האישום לא התייחס כלל לסוגיות אלו. ובכל זאת, כמעט כל העדות לא ויתרו עליהן. עדויות אלו, המבטאות תפיסות חברתיות-מגדריות, שימשו בידי התביעה כאמצעי להביא להרשעתה של הנאשמת, נוסף על עדויות שהיו קשורות באופן ישיר לכתב האישום. במילים אחרות, כדי להרשיע את הנאשמת השתמשה התביעה בשני סוגים של עדויות: עדויות שתורמו באופן ישיר להרשעה (בעיקר עדויות על מכות והתאכזרות כלפי האסירות) ועדויות שתורמו באופן עקיף להרשעה (עדויות שעסקו במראה החיצוני ובהתנהגות).

לדוגמה, כמה מהעדויות טענו שטרנן הכתה דווקא את האסירות החלשות: "הנאשמת [...] הרביצה מכות לכל הנשים, בפרט לזקנות וחלשות וכאלה אשר לא היה ביכולתן להגן על עצמן. [...] איפה שהנאשמת ראתה צעירה היא הרביצה לה. [...] היא חיפשה רק זקנות וחלשות

¹⁶ האומנם היה בכוחה של טרנן להשפיע על מקומו של המסדר היומי? אין תשובה ודאית על כך. חיי האסירים היו נתונים לגחמותיהם של בעלי התפקידים, מכל דרגה שהיא. מאחר שאינני עוסקת בבדיקות מהימנותן של העדויות אלא רק בדרך שבה עוצבה דמותה של טרנן באמצעותן, די בכך שאצרך עדות זו למגמת הצגתה של טרנן כאישיות אוטונומית שיכלה לבחור, כרצונה, בדרך שבה תנהג באסירות בלי קשר לתנאי הסביבה שבה פעלה.

בכדי להרביץ להן" (חקירה מוקדמת, 2–3). עדה אחרת מספרת: "הייתה אִם ובת שלא יכלו ללכת מהר. אמרנו לנאשמת (ואני ביניהן), לא צריך להכות הלא זו אמה. האם אין לך אִם? הנאשמת אמרה אין לי כבר אִם. אותה כבר שרפו. זה ציער את העצורות כי הייתה להן תקווה כי הוריהם וקרובים עוד בחיים" (שם, 4). בעדויות אלה מוצגת טרנק כדמות שאינה עולה בקנה אחד עם הדמות הנשית האידיאלית, הדמות החומלת והמעניקה.

גם העדויות המתארות את לשונה הוולגרית והגסה, מציגות את טרנק כמי שבהתנהגותה לא נענתה למודל הנשי הראוי. כך למשל מספרת אחת העדות: "הנאשמת פנתה תמיד במלים גסות, תמותו, למשל, איימה עלינו אתן תמותנה ואתן תלכנה למשרפות" (שם, 13).

בצד העדויות המתארות סטייה ממודל נשי אוניברסלי, השמיעה התביעה עדויות שעשו שימוש בסטריאוטיפ נשי טיפוסי כמו העיסוק במראה חיצוני ובלבוש. לדוגמה, "היא [הנאשמת] לבשה בצורה נאה" (מחוזי, 11), "הנאשמת היתה בלבושה אלגנטית" (חקירה מוקדמת, 20), או — "הנאשמת היתה לבושה טוב מאד, לבושה היה אלגנטי. לעצירות היתה תלבושת אחידה" (חקירה מוקדמת, 13). בדרך זו ביקשה התביעה להבליט את ההבדל בין המראה הדהוי האחיד של האסירות לבין החזות הטובה של הנאשמת, ובכך להדגיש את העובדה שהיא נהנתה — מתוך בחירה — מזכויות יתר. גם שער ראשה של טרנק תואר על ידי התביעה כדי להדגיש את מעמדה המועדף. בנאום הפתיחה של התביעה בבית המשפט המחוזי, הציג התובע את הנאשמת כמי ש"לא הייתה כל כך מושפלת גם מבחינה אחרת. שערות האחרות היו גוזזות. שערות הנאשמת לא היו גוזזות" (מחוזי, 3).¹⁷

מה לעדויות אלה ולמעשים המיוחסים לטרנק בכתב האישום? אין ספק כי מראה גופה הטוב באופן יחסי של טרנק והעובדה שהיו ברשותה פריטי לבוש מיוחדים היו פועל יוצא של היותה בעלת זכויות יתר. גם השימוש בלשון בוטה וגסה כלפי האסירות יכול להתפרש כחלק בלתי נפרד ממעמדה. ניתן אמנם לסבור כי עדויות אלה הן חלק ממטרת התביעה, כמו כל תביעה, להביא להרשעת הנאשמת, אולם הסבר פורמלי זה מציג פן אחד בלבד של ההליך המשפטי. טענתי היא, כי השימוש בעדויות אלה מעיד על מהלך נוסף של התביעה: גיוסו של השיח החברתי והמגדרי לשם חיזוק ההרשעה המשפטית. לדמותה של טרנק, כפי שזו עולה מעדויות התביעה, היו פנים רבות: לא רק אישה רציונלית, שהפעילה רצון חופשי ובחירה בתפקיד של ראש בלוק, אלא גם דמות בעלת תכונות שהעצימו והבליטו את חריגותה. מצד אחד הודגשה עוברת היותה אישה, וזאת על ידי שימוש בסטריאוטיפים נשיים — ודי היה בכך כדי להדגיש את היותה יוצאת דופן שהרי אישה נאשמת אינה תופעה שגרתית. מצד שני

17 העצמת המרכיבים הסטריאוטיפיים הנשיים בדמותה של טרנק כראש בלוק מזמינה השוואה לעדויות במשפטיהם של מי שהיו שוטרים (גברים) במשטרה היהודית בגטאות. גם במשפטים אלה, תיארו העדים את לבושם של השוטרים, כשהם מדגישים, לדוגמה, את מכנסי הרכיבה, מקטורן העור, הכובע, סימני הדרגות וכיוצא באלה. אמנם, הלבוש החריג אצל נשים וגברים בעלי תפקידים היה סמל למעמד המיוחד ולזכויות היתר שלהם, אבל תיאור לבושם של השוטרים הגברים נועד למטרה שונה: הוא שימש את העדים להעצמת דמותם הכוחנית, שהטילה את אימתה על היהודים. המדים היו מעין תזכורת לשררה ולכוח שניתנו להם מידי הגרמנים. תיאור לבושם בבית המשפט תרם על כן למגמה הכללית של הצגתם כאילו התנהגו כמו הגרמנים ולעתים אף גרוע מהם. ואולם, אין במשפטי השוטרים הגברים התייחסות למראה החיצוני כשלעצמו.

הודגשה גסות הרוח שלה, המנוגדת למצופה מאישה. שני נדבכים אלה הוסיפו על העדויות הישירות שהתייחסו למעשים שפורטו בכתב האישום, והציגו אותה כמי שהיא "יותר" נאשמת מאשר לו היו נתונים אלה מיוחסים לנאשם-גבר.

תיאור המאפיינים הגופניים, הלבוש והשער של נאשם או נאשמת לצורך הבניית אישיותם אינו חריג.¹⁸ מה שמייחד את עדויות התביעה במשפטה של טרנן איננו הניסיון הלגיטימי להעצים מרכיבים שליליים (לדעת התביעה) בדמותה של הנאשמת, כדי לבסס את הרשעתה. ייחודו של המהלך הוא במניע של התביעה. טרנן, כמו נאשמים יהודים אחרים, חרגה מדפוס הייצוג הפלילי של נאשם בהיותה קורבן ומבצעת עברה גם יחד. כדי לסייע לבית המשפט בהתמודדות עם נאשמת חריגה, ביקשה התביעה להעצים ככל הניתן את מרכיב "מבצעת העברה" על חשבון מרכיב ה"קורבן", וזאת באמצעות עדויות, שאמנם לא התייחסו באופן ישיר לאישומים שפורטו בכתב האישום, אך היה בהן כדי לחזק את תדמיתה השלילית של טרנן. השילוב בין המרכיב המשפטי לבין המרכיב החברתי-מגדרי הניב מסכת עדויות שמחקה את האזור האפור של החיים באושוויץ והציגה מציאות שטחית וחד-ממדית שבמרכזה אישה, ראש בלוק, שהפרה את חוקי המדינה, את החוק היהודי ואת חוקי המגדר.

הסיפור של ההגנה: "דרכים של חיים"¹⁹

"לא שונאת ולא אוכל לשנוא בלוקאלטסטה שסטרה לי כי היא עשתה זאת מתוך הכרח. אילו מסרה לגרמנים היו עלולים אלה לירות בעצורה או להכות עד מות או לשטות כלבים בכוח", כך אמרה עדת הגנה במשפטה של טרנן (מחוזי, 42). בכך, אני סבורה, קלעה העדה לאזור האפור בחייהן של האסירות והממונות עליהן. בדבריה לא התכוונה לטרנן דווקא ולא ביטאה רק את עמדת ההגנה, הבאה לערער את טענות התביעה או להטיל בהן ספק. העדה ביטאה עמדה כללית, שנמצאת מחוץ לקטגוריות המשפטיות ומתייחסת למחנה הנשים ככלל. נקודת המבט שלה, המשקיפה על חייהן של האסירות והממונות, מכילה את מה שהמשפט הפלילי מתקשה להכיל: נאשמת שהיא בו בזמן קורבן ומבצעת עברה; מציאות רדיקלית שבה חוק המקום, שממונות ואסירות רגילות חייבות לציית לו ציות מוחלט, נחשב אסור לפי חוקי המדינה השופטת; ומעל לכל אלה, מצב של כפייה וטרור המצמצם עד כדי ביטול את מרחב הבחירה והרצון החופשי המונח ביסוד המשפט הפלילי הליברלי.

ההגנה הייתה יכולה להסתפק בהכחשת טענות התביעה או בהצגתה של טרנן כקורבן, אך לא עשתה כן. מתוך הבנה כי לא די בהכחשה גורפת או בהצגת הפן הקורבני בסיפור של

¹⁸ לדוגמה, סיווג עברות מסוימות כ"עברות צווארון לבן" מעיד על התייחסות לפריט לבוש המדגיש את שיוכם ואת מעמדם של נאשמים, ראו פלר 1984, 275. לפיכך, הביטוי "צווארון לבן" מאפיין לא רק את העברות אלא גם את העבריינים, ראו שפירא 2002.

¹⁹ הביטוי "דרכים של חיים" מושאל מספרו של טרנס דס פרס (Des Pres 1976, v), שחקר את נסיבות חייהם של ניצולים ממחנות כפייה ומחנות מוות גרמניים וסובייטיים.

טרננק, ציירה ההגנה תמונה מורכבת של חייה של טרננק באושוויץ כ"קורבן שורד".²⁰ בתמונה זו אין הפרדה מוחלטת בין היבטי חייה של טרננק כקורבן מזה וכמבצעת מזה, אלא תיאור מעורב שאינו ניתן לחלוקה: היא הייתה גם אסירה וגם ראש בלוק, ובין שני הקצוות, המנוגדים רק לכאורה, התקיימו חיים שלמים של קבלת החלטות שמטרתן שמירה על החיים בתנאים של טרור קיצוני.

כאמור, טרננק הגיעה לאושוויץ מסלובקיה בראשית שנת 1942, באחד המשלוחים הראשונים אל המחנה. ידוע היום מעדויות וממחקרים כי השנים 1942–1943 היו אחד מפרקי הזמן הקשים ביותר בשנות קיומו של המחנה.²¹ סיפור ההגנה הוא על כן סיפור של הישרדות. טרננק מתארת איך קרסו במלחמת החיים הזו מערכות יחסים וקשרים משפחתיים: "בבלוק אישה לא הסתכלה על רעותה ואפילו אם על בתה או אחות על אחותה. אם אחת קבלה פרוסה גדולה יותר, לא היה אכפת אם לשנייה יש פרוסה קטנה. העיקר שתגיע הראשונה" (שם, 35). משימת ההגנה הפכה למורכבת הרבה יותר כאשר היה עליה להתייחס לתקופת היותה של טרננק ראש בלוק. גם ההגנה הבינה כי עליה לענות לא רק על סעיפי אישום משפטיים קשים, אלא גם להעניק משמעות למעשים המיוחסים לה על ידי נטיעתם בהקשר שבו הם נעשו. כך סיפרה טרננק בעדותה: "בחלוקת האוכל אף פעם לא היה סדר. הייתי מוכרחה לתת סטירות לחי. אף כי הדבר לא נעם לעצורה. עוד פחות נעים היה הדבר לי. עם כל זאת עשיתי להן רק טובה. אף מחנה לא היה כמו המחנה שלנו. שהיה מחנה השמדה. והיה יותר טוב לקבל סטירות מאשר להישאר בלי אוכל. אם הייתי מוסרת אותן לגרמנים היה אוי ואבוי" (שם). בחקירתה הנגרית אמרה: "מה שעשיתי, עשיתי לטובתן. לא הרבצתי אלא נתתי מכה לפעמים. חשבתי שמוטב שאני אסטור מאשר שאמסרן לגרמנים" (שם, 37). כדי להדגים את קשייה כאשר ביקשה למנוע ענישה מידי הגרמנים אמרה טרננק: "היו כאלה מהבלוקאלטסטה שמסרו לגרמנים. אני לא עשיתי זאת. היה יותר קל לבלוקאלטסטה למסור לגרמנים מאשר להשתמש בידה ולהתרגז" (שם).

אחת מעדות ההגנה חיזקה את עמדתה של טרננק והוסיפה: "ראיתי איך שהתנהגה עם העצורות. ראיתי שהכתה עצורות בידה כשהיו ראויות לכך. גם אני קבלתי מכות כאלו" (שם, 41; ההדגשה שלי). עדת הגנה אחרת אמרה: "לא חשבו לציית מיד לבלוקאלטסטה. רק כשהיא הכתה ברצועה. לאחר בקשות רצופות בצורה יפה רק אז צייתו. היא הייתה צריכה להכות. לפעמים הנשים התחילו לקשור את שרוכי הנעלים כשהגרמנים כבר הגיעו וזה גרם לעונשים כלליים" (שם, 42; ההדגשה שלי). יש לשים לב כי עדות ההגנה לא הכחישו את עצם השימוש

²⁰ המונח "קורבן שורד" מקורו במחקר הפמיניסטי שבחן את נסיבות חייהן של נשים החיות במסגרת משפחתית אלימה, וביקש ליישב את המתח שבין היות האישה קורבן פסיבי מצד אחד, לבין היותה אישה פעילה הממשיכה לנהל את חייה ואת חיי ילדיה מצד שני. תפיסת ניצולי השואה כשורדים שנלחמו על חייהם בדרכים שונות – לאו דווקא דרכים המעמעמות את קורבנותיהם, כגון אלה הכוללות אחיזה בנשק – היא חלק משינויים שחלו בשיח הציבורי על אודות השואה, שראשיתם בתקופת משפט אייכמן. השינוי התבטא במעבר מסיפורי גבורה לסיפורי חיים, כלומר סיפורים אישיים של הישרדות, ראו ברזל 2000.

²¹ על אושוויץ-בירקנאו באותן שנים ועל תנאי החיים האימים של האסירות היהודיות מסלובקיה ראו ביכלר 1994, 38.

של טרנק במכות אלא נטעו אותו בהקשר של המחנה: המכות היו חלק בלתי נפרד מתפקידה של ראש בלוק, הן היו חלק מחוקי המחנה הבלתי כתובים. על ידי הוספת הרקע ועל ידי הדגשת המניע למכות, קיבלו בחירותיה של טרנק משמעות שונה מזו שהעניקה להן התביעה. בחירתה של ההגנה הייתה להציג סיפור העומד בפני עצמו, סיפור שביקש להתגבר על מגבלותיהם של השיח הפלילי ושל השיח הציבורי. בדרך זו הנכיחה ההגנה בבית המשפט את האזור האפור שנחקק על ידי התביעה, והשמיעה את קולה של טרנק בבית המשפט, קול אשר חלקים רבים ממנו הושקו על ידי התביעה. מהלך זה היה חלק בלתי נפרד מתפקידה הנתון של ההגנה, אך גם ניסיון לחתור תחת הדימוי השלילי שייחס השיח החברתי לקאפו בכלל ולקאפו אישה בפרט.

פסק הדין

עם תום פרשת העדויות נדרשו השופטים להכריע בין "אשמה" לבין "זכאית", על סמך עדויות מורכבות שהציגו לפנייהם לא רק דמות חריגה של נאשמת בפלילים, אלא גם מציאות שהייתה בלתי ידועה ואף בלתי נתפסת בעבור רובם.²²

פסק הדין על שני חלקיו, הכרעת הדין וגזר הדין, משקף היטב את הקשיים שנוצרו במפגש בין המשפט הפלילי הפוזיטיבי לבין המשפט המוסרי-חברתי: יש בו מצד אחד הכרעה המבוססת על בחינה של העדויות ושל מידת התאמתן למעשים המתוארים בכתב האישום לפי קטגוריות משפטיות, ומצד שני מתבטא בו שיח חברתי-מגדרי המגנה את הנאשמת על כשל מוסרי, על אופייה ועל התנהגותה. בית המשפט מילא את חובתו המשפטית וקבע בהכרעת הדין את אחריותה הפלילית של טרנק. ואולם, קריאה בגזר הדין מעלה כי בית המשפט גם הסתייג מהכרעתו שלו על ידי מתן ביטוי להבנתו כי הסיפור האישי שנפרס לפניו ייצג מציאות שקשה אם לא בלתי אפשרי להתאימה לאותן קטגוריות משפטיות. המהלך שביצע בית המשפט היה מעין "הפרדה אקוסטית"²³ בין צדק "ציבורי" לבין צדק "אינדיבידואלי", דהיינו בין תפקידו של בית המשפט לפעול לפי כללי המשפט והשיח הציבורי, לבין מתן תוקף לנסיבות חייה האישיים של הנאשמת, ולהיותה לא רק ראש בלוק אלא בראש ובראשונה קורבן, כמו האסירות שעליהן הייתה ממונה.

22 פסק הדין ניתן ביום 14 בדצמבר 1951. השופטים זיכו את טרנק מעברות של פשע כלפי האנושות ופשע מלחמה, וכן מפרט אישום העוסק בהכאתה של אסירה מסוימת. טרנק הורשעה בשלושה פרטי אישום של "חבלה חמורה", בגין שני אישומים על "תקיפה הגורמת חבלה גופנית של ממש" וכן בגין ארבעה אישומים על עברה של "תקיפה סתם". על כל אלה גזרו השופטים על טרנק שתי שנות מאסר שנמנו מיום המעצר. גזר הדין היה קל באופן משמעותי מעונשי המקסימום הקבועים בחוק לכל אחת מהעברות בהן הורשעה.

23 את המונח "הפרדה אקוסטית" טבע מאיר דן-כהן, שזיהה כי המערכת המשפטית הפלילית מדברת בשני קולות: מצד אחד "כללי התנהגות" המכוונים להנחות את הציבור הרחב, ומצד שני "כללי הכרעה" המכוונים להנחות את השופטים. בדרך זו המערכת מצליחה ליצור "הפרדה אקוסטית" השומרת על תדמיתה, מתוך התחשבות במקרים מיוחדים, ובלי לפגוע בכללים הבסיסיים (Dan-Cohen 1984, 625).

הכרעת הדין: "התמונה הכללית"

בחלקו הראשון של פסק הדין, בהכרעה בדבר אחריותה המשפטית של טרנק, קיים בית המשפט דיון משפטי דקדקני בסעיפי האישום ובשאלת התאמתם לקטגוריות המשפטיות של החוק לעשיית דין.²⁴ "התמונה הכללית"²⁵ מתוארת בשפה משפטית נקייה המנתקת את מושאי התיאור שלה מזמנם וממקומם. מבחינת בית המשפט, מחנה הנשים באושוויץ-בירקנאו והבלוק שעליו הייתה הנאשמת ממונה היו בגדר "מקום הסגר ונמצאו בו עצורות מְבִנּוֹת הגזע היהודי שהם בני אדם נרדפים" (מחוזי, פסק הדין, 150).²⁶ הקושי להביע במילים את אימת המחנה הפך את המטרה הסופית, הכרעה בין זיכוי לבין הרשעה, למשימה כמעט בלתי אפשרית, כמו למשל הניסיון להכריע מתי "מכות" הן בגדר "חבלה חמורה" (סעיף 238 לפקודת החוק הפלילי) או "חבלה גופנית של ממש" (סעיף 250 לפקודת החוק הפלילי). ואכן, בהתנגשות שבין שפת החוק לבין שפת המציאות, נסוגה האחרונה ונאלמה. בית המשפט אמנם זיכה את טרנק מהעברות של "פשע כלפי האנושות" ו"פשע מלחמה", ומעברה אחת של "חבלה", אך הרשיע אותה בעברות אחרות: "חבלה חמורה", "תקיפה הגורמת חבלה גופנית של ממש" ו"תקיפה סתם".

גזר הדין: "הנאשמת הופקדה שלא ברצונה על צריך"²⁷

לאחר שהוכרעה שאלת אחריותה המשפטית של טרנק, התירו לעצמם השופטים לחרוג מהקטגוריות המשפטיות ולהתבונן בחייה של טרנק במחנה, הן כאסירה והן כממונה. בעשותם כן הם נתנו משקל לעובדת היותה של הנאשמת "אדם נרדף" כמו האסירות שעליהן הייתה ממונה, לעובדה שהייתה "עצורה בתנאים הרבה יותר חמורים משנת 1942 לפני שנתמנתה לממונה על עצירות אחרות וסבלה סבל רב".²⁸ הם התייחסו למשימות שהיה עליה למלא שעה ש"אישה לא דאגה לאחותה ואפילו לאמה".²⁹ בנסיבות אלה, כך השופטים מדגישים, נאלצה הנאשמת להילחם באי-הסדר באמצעות סטירות, שהיו "הנשק המהיר והיעיל באותן המסכות"

²⁴ בראשית פסק הדין דן בית המשפט בשתי העברות החמורות שיוחסו לנאשמת: "פשע כלפי האנושות" ו"פשע מלחמה", וברור שהשופטים ניסו לחלץ את טרנק, וככל הנראה גם את עצמם, מאימת גזר דין מוות. ואכן, באמצעות ניתוח משפטי דוקדקני של הגדרות שתי העברות הללו קבעו השופטים כי המחוקק הישראלי התכוון לכלול במונחים "פשע כלפי האנושות" ו"פשע מלחמה" עברות בדרגת חומרה גבוהה בלבד, בעוד שהמעשים שיוחסו לנאשמת לא הגיעו לכך. בנייתו זה ניתן לקרוא גם ביקורת על החוק לעשיית דין, אך לדעתי, גם על ניסיון התביעה לסווג מעשים המיוחסים לטרנק בקטגוריה של פשע מלחמה או פשע כלפי האנושות.

²⁵ מחוזי, 148.

²⁶ סעיף 4(א) לחוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם קובע כי לצורך הרשעה המעשים המיוחסים לנאשמים צריכים להתבצע במקום של הסגר, המוגדר לפי ס"ק(ב) כך: "כל מקום בארץ עויינת שהיה מיועד, לפי פקודת שלטון עויין, לבני אדם נרדפים, וכולל כל חלק של מקום כזה".

²⁷ מחוזי, 142.

²⁸ שם.

²⁹ שם, 151.

(שם). אף על פי שגזר הדין אינו עוסק בקביעות שיפוטיות, הוא מעניק, לראשונה, גושפנקה שיפוטית למציאות חייה של טרנק באזור האפור של שיתוף פעולה.

הפער בין השפה המשפטית של הכרעת הדין לבין השפה האישית יותר של גזר הדין מלמד כי השופטים חשו כי לפנייהם לא רק נאשמת המבקשת על נפשה לפני שייגזר דינה, אלא תופעה החורגת מאפשרות הייצוג הפלילי הרגיל ומהדימויים הסטריאוטיפיים הרווחים. בזכות נקודת המבט האישית של השופטים, הוסרו מטרנק הדימויים החברתיים שיוחסו ל"קאפו": אכזריות, אנוכיות, חולשה מוסרית ובגידה. היא חולצה מקבוצת ה"בוגדים" והפכה לאישה, יחידה, שהיא עצמה הייתה בזמן האירועים "אדם נרדף".

בתהליך זה של אינדיבידואליזציה, שחיבר בין מעשיה של הנאשמת לבין המציאות שבה בוצעו המעשים שהיאשמה בהם, הצליחו השופטים להתגבר על הקטגוריות המשפטיות ועל השיח החברתי ולהעניק לחייה של טרנק במחנה הנשים משמעות מוסרית שונה. הפיצול בין "הציבורי" לבין "האינדיבידואלי" בא לידי ביטוי גם בפער שבין עצם הרשעתה של טרנק לבין העונשים הקלים יחסית שנגזרו עליה. בכך אמנם נשמרה תדמיתו הציבורית של בית המשפט, כמוסד שהולך בתלם של כללי המשפט ושל השיח הציבורי, אך בו בזמן הוא הצליח להשמיע קול אישי, המבטא הן ביקורת כלפי המחוקק והן מצוקה בשל הצורך לשפוט מעשים שנעשו במציאות מורכבת.

בהתייחסותם של השופטים לאזור האפור של חייה של טרנק בהיותה אסירה יהודייה וממונה על אסירות בה בעת, הם נגעו בשורשי שאלת אחריותה המשפטית, משום שבדברים אלה הם הביעו ספק בדבר קיומו של מרחב בחירה ובדבר מודעותה של טרנק למעשים שיוחסו לה. מצד אחד, יש בדבריהם קריאת תיגר על החוק לעשיית דין ועל עצם העמדתה של טרנק לדין. קריאת תיגר זו מוכיחה דווקא את יכולתו של המשפט, להבדיל מצורות אחרות של שיח ציבורי, להתמודד עם התופעה של שיתוף פעולה בדרך של ניפוץ דימויים סטריאוטיפיים ורמוניים של יהודים משתפי פעולה, אף אם רק בחלק הלא-משפטי של פסק הדין. אולם מצד שני, להבעת הביקורת אך ורק בחלק הלא-משפטי של פסק הדין היה מחיר, שהתבטא, כך אני סבורה, בהפיכת האזור האפור על משמעויותיו המורכבות והטעונית, לסוג של נסיבה אישית מקלה בגזירת הדין. כך רוקנו השופטים למעשה את האזור האפור מהמשמעות הטעונה שהעניק לו פרימו לוי, כשתיארו אותו כאזור שבו נהפכו סדרי עולם על פיהם, אזור "בעל מבנה פנימי, שלא יאמן עד כמה הוא מסובך" (לוי 1997, 31), ורידדו אותו לכדי עניין אישי של הנאשמת.

ניתוח משפטה של טרנק חושף את דרכי ההתמודדות השונות של הצדדים, לא רק עם כללי המשחק המשפטיים אלא גם עם שיח חברתי ושיח מגדרי שהקשו מאוד על בית המשפט להתמודד עם מציאות קיצונית ועם נאשמת חריגה. לעומת משפטה של טרנק, עדותה של ורה אלכסנדר היא דוגמה לדרך אחרת של התמודדות משפטית עם האזור האפור של שיתוף פעולה, דרך שהייתה פועל יוצא הן של האירוע המשפטי המיוחד שבו נמסרה, משפט אייכמן, והן של התנאים החברתיים שבהם התקיים המשפט.

ג. עשיית דין ב"נאצים": עדות ורה אלכסנדר במשפט אייכמן

עורך קובץ העדויות במשפט אייכמן בחר לתמצת את עדותה של אלכסנדר במילים אלה: "העדה הייתה ראש-צריף באושביץ וניצלה את תפקידה להגשת עזרה לעצירות המחנה ככל שהיה באפשרותה" (עדויות תשל"ד, 1209). במשפט זה קלע עורך הקובץ לדמותה של אלכסנדר כפי שעוצבה על ידי התובע גרעון האוזנר. בשאלותיו המנחות הוליך האוזנר את אלכסנדר במסלול שעברו כל העדים-הניצולים במשפט, בין שהעד היה אסיר "רגיל" ובין שהיה אסיר או אסירה בעלי תפקיד במחנה, פרטיון או חבר מחתרת לוחמת. המסלול הוביל אל לב התפיסה הביקורתית של השיח הישראלי כלפי הניצולים, מתוך כוונה לשנותה. הייתה זו הפעם הראשונה שבה נהגה המדינה בפומבי, מעל במת בית המשפט, הבמה הציבורית הנחשבת ביותר, באישה משתפת פעולה כבניצולה "רגילה", דהיינו, בלא השיפוט המוסרי המחמיר שיוחד למשתפי פעולה.

בקריאה ראשונה של העדות נראה כי התביעה בחרה לערער את הדימוי הסטריאוטיפי של קאפו שרווח בציבור הישראלי על ידי הצגתה של אלכסנדר כדמות תומכת ומצילה. אולם, בקריאה כזו נעלמים רבדים עמוקים יותר, ולפיכך אציע לקרוא את העדות בדרך שונה, שתחשוף את השאלות שהאוזנר בחר שלא לשאול, שאלות הנוגעות לאזור האפור של מציאות חייה של אלכסנדר בהיותה אסירה יהודייה וראש בלוק גם יחד. בדרך זו ניתן להבין כיצד השפיעו טעמים משפטיים וחברתיים על עיצוב עדותה ודמותה של אלכסנדר, פחות כראש בלוק שעשתה מעשים טובים, ויותר כאסירה יהודייה "רגילה", שבמעשיה הפגינה גבורה מסוג חדש שלא נודע עד אז, לא גבורה פיזית אלא גבורת הרוח. בחלקו הראשון של פרק זה אתאר את הרקע המשפטי והחברתי שהשפיע על תוכן השאלות שהציג האוזנר לאלכסנדר, ובחלקו השני את השאלות עצמן.

משפט אייכמן

כעשר שנים לאחר חקיקתו יושם החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם גם כלפי "נאצים" — עם העמדתו של אדולף אייכמן לדין. אין מחלוקת בין חוקרים וכותבים מדיסציפלינות שונות כי למשפט אייכמן הייתה השפעה רבה על שינוי יחסה של החברה הישראלית כלפי קורבנות השואה, החיים והמתים (גוטוויין 1998; כהן 2011, 13). השינוי נבע לא רק מהעובדה שפושע נאצי הורשע על ידי בית משפט ישראלי, ולא רק מעצם העובדה שסיפור השואה סופר מעל במה ציבורית מכובדת באמצעות עדויותיהם האישיות של ניצולי שואה. ליאורה בילסקי טוענת כי החידוש המהותי של משפט אייכמן, שהפכו למשפט של שינוי, היה החלטתו של האוזנר להציב את הניצולים לצד התביעה, לצד המדינה המאשימה את הפושע (Bilsky 2004, 105–113). בעשותו כן הרחיק האוזנר את המשפט מהתפיסה המשפטית הצרה השמה במרכז ההליך הפלילי את הנאשם ואת הוכחת אשמתו. כך לדוגמה, ההיסטוריון יחיעם ויץ מביא את תשובתו של האוזנר לבית המשפט לאחר שזה הביע מורת רוח על הרחבת היריעה מעבר

לנחון להרשעתו של אייכמן: "יש מספיק עדויות מרשיעות נגד הנאשם – אך קיים הגורם ההיסטורי. מטרתי היא להפוך את המשפט להיסטוריה של השואה, כותבי ההיסטוריה יצטוו אותו והדורות הבאים ילמדו אותו" (Weitz 2009, 38).³⁰

הסטייה מהמסגרת הפלילית הייתה נחוצה לשם השגת מטרה חינוכית: שינוי התודעה הציבורית באמצעות הסטת האצבע המאשימה של החברה מהקורבנות (הניצולים), שנחשדו מעצם עובדת הישרדותם, לכיוונו של הפושע האמתי (Douglas 2001). "גם מבחינה חינוכית רציתי להשיג יותר ממה שמושג בפרוטוקול", כתב האוזנר, "לדור הצעיר השקוע בבניית המדינה ובמאבק על קיומה, חסרה ראייה לעומק של מאורעות הצריכים להוות נקודת משען בעיצוב חינוכו [...] פער הדורות הפך לקרע, תוך היווצרות סלידה מפני האתמול של האומה. איך הרשו שיוליכו אותם כצאן לטבח? הייתה שאלה רווחת" (האוזנר תש"ס, 295). כדי לגרום לשינוי יחסה של החברה כלפי קורבנות השואה (החיים והמתים) בחר האוזנר להציגם כקורבן אחידה של קורבנות "אידיאליים" (Bouris 2007, 53–73). עם דמותו של "קורבן אידיאלי" אין קושי להזהות, משום שהיא נמצאת מחוץ לטווח של דילמות קשות ובחירות שנחשבו בלתי מוסריות (בילסקי וגור אריה 2010, 75).

למעלה ממאה עדים-ניצולים שחזרו את האסון הלאומי באמצעות סיפורי חייהם בגטאות, במחנות עבודה, במחנות ריכוז ובמחנות השמדה, ביערות ובמקומות מסתור. השפעתם של העדים והעדויות על תדמיתו של קורבן השואה באה לידי ביטוי בכך שבמקום לחשוד בניצולים ולהטיל עליהם אשמה, החלו להתחולל בחברה הישראלית תהליכים שבמרכזם דחיית הגישה השיפוטית כלפיהם. ואולם, מה היה מקומם של יהודים משתפי פעולה בסיפור השואה שבחר האוזנר לספר במשפט אייכמן?

ההכנות למשפט אייכמן החלו כאשר הדיו של המשפט הידוע כ"משפט קסטנר" עדיין הורגשו בציבור (שגב 1991, 323).³¹ לדעת ההיסטוריונית דליה עופר, "משפט קסטנר" אמנם תרם ליצירת הבקיעים הראשונים בשיח הסטריאוטיפי על השואה, אך בעינינו נותרו אותן גישות אידיאולוגיות סקטוריאליות כאשר לדמות ההנהגה היהודית באירופה בזמן השואה ולשאלת שיתוף הפעולה עם הגרמנים (עופר 1993). האוזנר, שהיטיב להבחין בעוצמת הוויכוח, חשש כי חידוש הדיון בנושא זה יעורר מחדש סערה ציבורית, יטה את המשפט ממסלולו המתוכנן ויפריע להשגת מטרתו: שינוי יחסה של החברה הישראלית כלפי ניצולי השואה. את השינוי, לפי האוזנר, לא היה אפשר לחולל באמצעות סיפוריהם של היודנראט, המשטרה היהודית, ראשי בלוקים או קאפואים משום שהיה בהם כדי לעורר שוב את הסערה הציבורית. עמדה זו תאמה גם את יחסו כלפי יהודים משתפי פעולה, שניתן להבינו מנאום הפתיחה שלו:

30 דברי האוזנר לא נרשמו בפרוטוקול הרשמי של המשפט. ויך מסתמך על פרסום בדיעות אחרונות מיום 5 במאי 1961.

31 פסק הדין בתביעת הדיבה של מדינת ישראל נגד מלכיאל גרינוולד ניתן בבית המשפט המחוזי ביום 22 ביוני 1955, ובו נאמר כי קסטנר "מכר נשמתו לטון". בינואר 1957 החלה שמיעת הערעור בבית המשפט העליון, וב-4 במרץ, עוד קודם שהסתיים הערעור, נרצח קסטנר בתל אביב. ב-23 במאי 1960 הודיע בן-גוריון בכנסת על תפיסתו של אייכמן, ומאז החלו ההכנות לקראת המשפט.

אנשי הגסטאפו ידעו גם כי רצון הקיום הוא אינסטינקט ראשוני, לפיכך טיפחו גם אותו לשיירות: משהביאו את כל קרבנותיהם עד דכא, בחרו בכמה מהם לתפקידים מיוחדים או העניקו להם סמכויות למראית עין. [...] היה זה בכלל אמצעי מקובל להשתמש נגד הקרבן בבני עמו הוא [...] זה היה אחד החלקים השטניים ביותר של התכנית הזו, להקהות חושי אדם, לשלול ממנו כל כוח נפשי ושכלי, להותיר רובוט נפחד וחסר נשמה, ובכך לאפשר שימוש באסירי המחנות עצמם כחלק מן המנגנון במלאכת ההרג נגד בני עמם הם (רשומות משפט אייכמן, א, 62).

תיאורם של משתפי פעולה כ"רובוטים" שהשיטה הגרמנית נטלה מהם אוטונומיה וזכות בחירה מודגש באמצעות אלה שהאוזנר בחר להציב מולם: "למרכה הפלא נמצא כי יהודים רבים הצליחו לשמור על צלם אלוהים גם בתנאי תופת ולא נשברו" (שם). אלה שהצליחו לשמר אוטונומיה אנושית כלשהי ולממש זכות בחירה גם בתנאי טרור, אלה שלא נשברו מבחינה מוסרית, הם "בני אדם", בניגוד למשתפי הפעולה ה"רובוטים". כפי שהשיח הציבורי הדיכוטומי שהנגיד בין "גבורה" לבין "בגידה" או "פחדנות" העלים את המציאות המורכבת שבין שני הקטבים, כך גם בחירתו של האוזנר להציג את קורבנות השואה כ"רובוטים" (משתפי הפעולה), או לחלופין כאנשים ש"לא נשברו" (כל השאר) העלימה טווח רחב של אפשרויות קיום. היא העלימה את אלה שלא היו "רובוטים" אך לא תמיד הצליחו שלא להישבר, את האנשים שמילאו תפקיד בגטו או במחנה כי חשבו שיהיה בכך כדי להבטיח את הצלתם או הצלת יקיריהם, את האנשים שבמהלך מילוי התפקיד עשו הכול לשמור על חייהם שלהם, גם במחיר פגיעה באסירים, ואת אלה שניצלו את תפקידם כדי להיטיב עם אחרים.³²

כנאום הפתיחה שלו הצהיר האוזנר על היעדרה המכוון של סוגיית שיתוף הפעולה היהודי מן המשפט העומד להתחיל:

במשפט זה לא נדון את ממלאי הפקודות היהודים, לא את הקאפוס (Kapos), לא את חברי מועצות הזקנים, יהא יחסנו אליהם אשר יהיה. אין זה משפטם של הקרבנות אלא משפטו של המשמיד. [...] משפט זה אינו הכמה לבירור בעיה טראגית זו ונשאירנה להיסטוריון של תולדות השואה. במשפט זה נדון את אדולף אייכמן (שם).

ואכן, מהמשפט נעדרו סיפוריהם של משתפי פעולה. אמנם כמה ממלאי תפקידים, כמו אלכסנדר, העידו בו, אבל התפקיד שמילאו היה רק רקע ולא הסיפור העיקרי.³³ כיצד אפוא

³² ספרי זיכרונות, יומנים וגם המחקר של השנים האחרונות, מציגים תמונה מורכבת של התנהגויות אנושיות, המייצגת את המרחב שהאוזנר בחר להתעלם ממנו, ראו ויס 1973; טרונק 1979; טדסקי 2000; לבנה 2006.

³³ מלבד ורה אלכסנדר העידו במשפט עוד ניצולים שהיו בעלי תפקידים בזמן השואה. סנגורו של אייכמן רוברט סרוואציוס העלה את הסוגיה של שיתוף פעולה יהודי, במסגרת חקירתם הנגדית של יואל בראנד והאנזי בראנד. החקירה הנגדית התמקדה במשא ומתן שניהלו עם אייכמן ועם קצינים גרמנים אחרים (בשיתוף קסטנר), בדבר אפשרות הצלתם של יהודים במסגרת העסקה הידועה בשם "סחורות תמורת דם". לחקירתו של יואל בראנד על ידי סנגורו של אייכמן ראו רשומות משפט אייכמן, ב, 863-868. לחקירתו של האנזי בראנד על ידי הסנגור סרוואציוס ראו שם, עמ' 881. עוד בעניין זה ראו 91-93 Bilsky 2004.

משתלבת עדותה של ראש הבלוק אלכסנדר עם החלטתו של האוזנר שהמשפט לא יעסוק במשתפי פעולה? כדי לבחון שאלה זו אחזור לשלבי ההכנה של המשפט.

ד. ורה אלכסנדר: "רחשי הערצה אפפו את אולם בית המשפט"³⁴

מיכאל גולדמן-גלעד, קצין בלשכה 06 של משטרת ישראל, שהכניח את תיק החקירה עבור התביעה במשפט אייכמן, גבה מאלכסנדר הודעה כשבעה חודשים לפני המשפט.³⁵ בשיחה שקיימתי עמו סיפר כי אלכסנדר הוזמנה להעיד בשל כמה סיבות: היא הייתה מהבודדים ששרדו באושוויץ תקופה ארוכה (מאפריל 1942 ועד דצמבר 1944), היא הכירה את רודולף ורבה, אחד ממחברי "הפרוטוקולים של אושוויץ",³⁶ והייתה ראש בלוק של ילדים צוענים במחנה הצוענים בבירקנאו שנלקחו לניסויים רפואיים על ידי יוזף מנגלה.³⁷ ואכן, אלה העובדות שעולות מהודעתה. אין בהודעה אזכור כלשהו לעניין שהפך למרכז העדות – התנהגותה האנושית בתפקידה כראש בלוק.³⁸ הפער בין ההודעה שנמסרה לפני המשפט לבין העדות במשפט מסקרן. סיפרתי לגולדמן-גלעד שעל גב אחד מדפי ההודעה שהוא גבה מאלכסנדר נרשם בכתב יד "שמענו שהצילה נשים רבות". לטענתו, לא הוא כתב את המשפט ואין הוא יודע מי עשה כן. מלאכת הפרשנות נשארה אם כן שלי.

האוזנר נפגש עם אלכסנדר זמן קצר לפני מתן העדות. הוא לא היה יכול שלא לראות את המשפט שהוסף בכתב יד, ואני סבורה שבמשפט זה טמון המפתח לשינוי העדות. העובדה שאלכסנדר "הצילה נשים רבות" אפשרה להאוזנר למחוק מסיפורה את שגרת חייה כאסירה יהודייה וכממונה, ותחת זאת להציג אותה לפני הציבור הישראלי כגיבורה מסוג חדש, שהשיח הישראלי לא הכיר ולא הוקיר עד אז. זו לא הייתה גבורתם של לוחמי הגטאות והפרטיזנים שאחזו בנשק, אלא גבורה שמאוחר יותר נודעה בכינויים "עמידה" או "קידוש החיים". ואכן, מרבית שאלותיו של האוזנר לאלכסנדר כווננו לתיאור אותה גבורה מיוחדת. האפשרות להפוך את אלכסנדר לדמות של ניצולה גיבורה שניתן להזדהות עמה דחקה את הכוונה המקורית של לשכה 06 בקביעת נושאי העדות.

34 ראו על המשמר, 9.6.1961.

35 גולדמן-גלעד היה חבר בצוות החוקרים של לשכה 06. ראו את הודעת ורה אלכסנדר מיום 6.11.1960, גנזך המדינה, ירושלים, א-3108.

36 באפריל 1944 הצליחו שני אסירים יהודים, רודולף ורבה (נולד בשם ולטר רזנברג) ואלפרד וצ'לר, לברוח מאושוויץ. בהגיעם לסלובקיה סיפרו על הנעשה באושוויץ לנציג מרכז היהודים בברטיסלאבה, ועל סמך עדותם נכתב דין וחשבון בן שלושים עמודים הידוע בשם "הפרוטוקולים של אושוויץ". בין היתר, המסמך מזהיר מפני כוונת הגרמנים להשמיד את יהודי הונגריה ויהודים מצ'כיה שהובאו לאושוויץ זמן קצר קודם לכן. הפרוטוקולים, שהופצו בין אנשי מפתח בברטיסלאבה בתקווה שייגיעו בסופו של דבר לעולם החופשי, היו נקודת מחלוקת חריפה, במיוחד במהלך "משפט קסטנר", ראו "אושוויץ, הפרוטוקולים של-", האנציקלופדיה של השואה (עורך ראשי: ישראל גוטמן) א, עמ' 56.

37 בשנת 1984 הקימו קורבנות ניסוייו של מנגלה ארגון שמטרתו לאסוף ראיות על פשעיו, לפרסמן בציבור ובסופו של דבר להעמידו לדין. ביוזמת ארגון זה נערך בירושלים בשנת 1985, משפט דָמה למנגלה ובו העידה אלכסנדר על ניסויים מזעזעים שעשה בילדים צוענים, ראו קוביצה חש"ד.

38 שיחה עם מיכאל גולדמן-גלעד, 9 ביוני 2010.

את עדותה של אלכסנדר אציע לקרוא לא רק כסיפור המשרת מטרה משפטית, אלא גם כסיפור בעל מטרה חברתית, והיא שינוי יחסה של החברה הישראלית כלפי השואה וכלפי הניצולים. כנגד העדות המשפטית אציב עדויות שמסרה אלכסנדר בפורומים חוץ-משפטיים. בעדויותיה אלה, בלא המסגרת המדריכה של החקירה הראשית, נתנה אלכסנדר ביטוי יוצא דופן ל"אזור האפור" של חייה בהיותה אסירה וממלאת תפקיד, ומהן ניתן ללמוד על מה שהחסיר האוזנר בשאלותיו.³⁹

השאלות הראשונות שהפנה האוזנר לאלכסנדר התייחסו לתקופה שקדמה להגעתה לאושוויץ: מקום הולדתה, המעצר והעברתה למחנה ריכוז בסלובקיה, והגעתה לאושוויץ באפריל 1942. המעבר מהיותה אסירה "רגילה" לאסירה "מיוחדת" מוזכר על ידי האוזנר כבר אגב כמעט: "אחרי כן היית בלוקאלטסטה" (רשומות משפט אייכמן, ב, 1085). בהמשך החקירה, חוזר האוזנר לעניין קבלת התפקיד:

ש. איך בכלל הפכת להיות בלוקאלטסטה?

ת. באחד הימים קראה לי הרפורטשרייברין [רושמת הדיווחים; ר"ב] שמה היה קטיה זינגר.⁴⁰

[...]

ש. ... היא אמרה שאני צריכה להיות בלוקאלטסטה בבלוק 3. אמרתי לה שאני לא מסוגלת לזה. אז היא ביקשה ממני שאני אקבל את זה.

ש. מדוע?

ת. היא אמרה שהיא חושבת שבמידת האפשר צריכים להיות אנשים בתפקיד הזה.

ש. אז קטיה דיברה על לבך שתקבלי את התפקיד?

ת. כן.

ש. והסכמת?

ת. הסכמתי (שם, 1085–1086; ההרגשה שלי).

הסכמתה של אלכסנדר, כפי שהיא מוצגת בשאלתו של האוזנר, מעידה על הפן האלטרואיסטי שבהתנהגותה, ונכון יותר – רק על הפן הזה: לאחר שבעלת תפקיד גבוה ממנה דיברה על לבה, הסכימה לקבל על עצמה את התפקיד. השימוש במטבע הלשון "דיבור על הלב" לא היה מקרי, לדעתו. הוא שיקף תפיסה תרבותית שלפיה הפנייה אל האישה נעשית דרך לבה, דרך תכונות המאפיינות אותה, כמו דאגה והענקה לזולת. ואולם, האם היה אפשר שלא להסכים? מדוע הסכימה? מה קרה לאנשים שלא הסכימו? האם חשבה על הצלת עצמה באמצעות

39 את עדותה של ורה אלכסנדר ניתן לקרוא ברשומות משפט אייכמן, ב, ישיבה מס' 71, כד בסיון תשכ"א, 8 ביוני 1961, עמ' 1084–1088, www.justice.gov.il/NR/rdonlyres/89429059-EFB3-4EB6-8D26-8BAFC2818E02/12199/Vol2_p6575.pdf.

40 הרפורטשרייברין (Rapportschreiberin) הייתה ממונה על רישומי כל האסירות במחנה הנשים שהתקבלו במפקדים היומיים מראשי הבלוקים ומרושמי הדיווחים של הבלוקים. קטיה זינגר, יהודייה שהגיעה אף היא מסלובקיה לאושוויץ, הייתה אחת מממלאות התפקידים הבכירות בין הנשים היהודיות באושוויץ. הלן (ציפי) טישאואר סיפרה על זינגר בעדות שמסרה בשנת 1946 במחנה עקורים בגרמניה, והדגישה את כישרונותיה הארגוניים ואת התנהגותה האנושית כלפי האסירות, ראו Matthäus 2009, 135.

התפקיד? השאלות הללו אינן נשאלות, כמובן, משום שאין בהן תרומה לסיפור שהאוזנר מבקש להשמיע.

מתוך פרשת חייה של אלכסנדר באושוויץ בחר האוזנר אך ורק עובדות היכולות להציג את התנהגותה באופן חיובי: "הגיעו אלינו ידיעות שהצלת נשים ממוות. איך עשית את זאת? ספרי מקרים" (שם, 1085), הוא מבקש ממנה, כשהוא נסמך על המשפט שמצא כתוב על גבי הודעתה. והיא אכן מספרת על ניסיונותיה להציל נשים וטוענת שמעשיה אלה היו בגדר מילוי חובתה ולא מעשי גבורה. אלכסנדר מספרת שהצילה נשים מסלקציה על ידי צירופן לקומנדו עבודה שיצא מאושוויץ (שם). היא מספרת גם שבקיץ 1944 סיפרה לאסירות שהגיעו מהונגריה את האמת על אושוויץ, כדי שיבינו את סכנת החיים הטמונה בבקשה להצטרף לילדיהן או להוריהן שלא נבחרו לעבודה. עוד היא מתארת כיצד הצליחה להסתיר ילדה קטנה בבלוק במשך תקופה, בניגוד מפורש להוראות הגרמנים (שם, 1087), וכיצד הסתכנה וגנבה עבור האסירות פריטים חשובים מהמחסן (שם, 1086).

התמקדותו של האוזנר בפן האנושי של חיי אלכסנדר באושוויץ כראש בלוק, ובו בלבד, באה לידי ביטוי מובהק בשאלה המתייחסת לקשריה עם אסירות אחרות לאחר המלחמה: "את נפגשת עד היום עם עצירות שהיו בבלוק, שבו היית בלוקאלטסטה?" (שם, 1085). תשובתה החיובית מדגישה את המכנה המשותף בינה לבין האסירות שהיו באחריותה: כולן היו קורבנות.⁴¹ את גישתו של האוזנר ניתן לסכם בשאלה הבאה: "הגיד לי גב' אלכסנדר, איך אפשר להיות בלוקאלטסטה באושוויץ ולשמור על צלם אלוהים ועל צלם האדם?" (שם, 1211). התשובה טמונה כבר בשאלה. זהו, כך אני סבורה, משפט המפתח בעדות: הפיכתה של ראש בלוק, מי שהשיח הציבורי ראה בה את זרועם הארוכה של הגרמנים, לדמות של מלאך גואל.

אין ספק שהיו דרכים לעזור לנשים, אין ספק שהיו בעלי תפקידים, ואלכסנדר בתוכם, שניצלו דרכים אלה כדי לעזור. אך האם זו הייתה המציאות הבלעדית? האם אלכסנדר לא נדרשה להשכים את הנשים בחושך כדי להעמידן למסדר שנמשך שעות רבות בכל תנאי מזג אוויר? האם לא נדרשה להשגיח עליהן בעת חלוקת האוכל, כאשר אישה לא חסה על רעותה בדרך להשגת מנה נוספת או טובה יותר? האם לא נדרשה להעמידן למסדרי הסלקציות?⁴² האוזנר בחר להתעלם מאותם היבטים שעוררו ביקורת מוסרית ציבורית חמורה, ובחירתו זו לא

⁴¹ בסרט התעודה קאפו (ישראל, 2000; הפקה: דניאל פארן ודן סיטון, תסריט ובימוי: תור בן מיר ודן סיטון) מופיעות שתי נשים יהודיות, האחת הייתה ראש בלוק והאחרת – אסירה רגילה באותו בלוק. שתי הנשים חיות באוסטרליה ומיודדות. על היחסים ביניהן אומרת תיאה קימלה, האסירה הרגילה: "ידעתי שהיא [חברתה פרנסיס] אסירה כמוני לכן לא האשמתני אותה על כך שהסכימה לקבל תפקיד. כי היא רצתה להישאר בחיים ואני הבנתי אותה מצוין". הסרט שודר לראשונה במסגרת התוכנית "עובדה" בערוץ השני, במאי 2000, והוא כולל עדויות, ראיונות וצילומים הנוגעים ליהודים ממלאי תפקידים בתקופת השואה. בנובמבר 2000 זכה הסרט בפרס אמי הבין-לאומי בקטגוריית סרטי התעודה. יוצרי הסרט סיפרו כי לא הייתה להם כל כוונה לשפוט את משתפי הפעולה על מעשיהם באופן חד-צדדי. תחת זאת הם ביקשו להביא את נקודת מבטם מתוך התחשבות בזמן ובמקום שבו התרחשו האירועים, ראו www.ynet.co.il/articles/1,7340,L-187729,00.html (אוחזר ב־25.4.12).

⁴² אלכסנדר מתארת בעדותה אירועים אחדים מחיי היומיום של האסירות, אך לא במסגרת סיפור הקשור אליה ולתפקידה כממונה על אסירות אלא במסגרת תיאור ציורים מחיי המחנה שציירה אסירה אלמונית, שהאוזנר הציג לעיניה.

נעשתה מטעמים משפטיים, שהרי לא הייתה להיבטים אלה השפעה כלשהי על הרשעתו של אייכמן. אבל לו היה מאפשר לאלכסנדר לספר גם על מצבים שאי-אפשר להגדירם כטובים באופן מובהק, על בחירות שעשתה במסגרת תפקידה אשר עלולות לעורר שאלות מוסריות, למשל עימותים עם אסירות או קשרים עם אנשי ס"ס, היה עלול לפתוח פתח לאותו אזור אסור של עמימות מוסרית, ובכך לסכל את הניסיון להופכה לגיבורה מסוג חדש, ולקורבן אידיאלי כשאר העדים-הניצולים. התגובה הציבורית הוכיחה שדרכו של האזנר הצליחה, והעיתוננים שראו אור למחרת עדותה תיארו את רחשי ההערצה שליוו את העדות.⁴³

ניתן להניח כי להתנהגותה של אלכסנדר באושוויץ היו פנים נוספים שלא באו לידי ביטוי דווקא בשמירה על "צלם אלוהים ואדם", כהגדרתו של האזנר. ניתן להניח כי בשגרה ההרסנית של מחנה השמדה לא תמיד היה אפשר לשמור על התנהגות אנושית כלפי האסירות. ביטוי לכך ניתן למצוא בעדות שמסרה אלכסנדר ביד ושם בשנת 1985, שם התייחסה בין היתר לשני הצדדים של התפקיד: "היה לי פריבילגיה והייתה לי אחריות נוראה. להחזיק בלוק של 700 נשים".⁴⁴ מצד אחד היו הפריבילגיות של הממונים, שלפי עדויות רבות גרמו לעוינות ושנאה מצד האסירים האחרים. מצד שני הייתה האחריות הנוראה, לא רק כלפי האסירות אלא גם ואולי בעיקר כלפי הממונים עליה, שלהם הייתה חייבת דין וחשבון ומהם הייתה סופגת עונשים על כל תקלה שקרתה בתחומי אחריותה. כפילות זו מבטאת את העירוב בין שני נדבכים – היותה ממונה בעלת זכויות יתר והיותה אסירה יהודייה הצפויה להישלח להשמדה – שהקושי להבחין ביניהם הוא אחד המאפיינים של האזור האפור.

בעדותה בסרט קאפו,⁴⁵ שנעשה כארבעים שנה לאחר משפט אייכמן, אלכסנדר אינה מספרת על קשריה עם מי שהיו אסירות אלא דווקא על חששותיה ממפגש מחדש עמן: "זה לא היה פשוט פה בארץ. יום אחד רציתי לעלות לאוטובוס, אז אישה אחת התחילה לצרוח, פה אחד מהרוצחות [...] עליי. אז הנהג מהר סחב אותי למעלה [...] ונסע". בכתבתו של איתי אנגל "לחיות בכל מחיר"⁴⁶ העוסקת ביהודים שעברו בשירות הגרמנים, סיפרה אלכסנדר על עימות טלפוני מתמשך בינה לבין אישה אלמונית:

כל שנה ערב יום השואה מתקשרת אישה אחד [כך במקור] אליי, קודם פעם ראשונה התקשרה אמרה שאַת המשפחה שלה שלחתי לתאי גז. אחר כך שלחתי אלף אנשים לתאי גז. פעם אחרונה שצלצלה אמרה לי שחמישה מיליון שלחתי לתאי גז, ושאלתי אותה מה עם המיליון האחרון, וסגרת את הטלפון.

בעדות שמסרה ביד ושם⁴⁷ אלכסנדר מזכירה עימותים בינה, בהיותה ראש בלוק, לבין האסירות היהודיות. היה עליה להסביר להן, ולא בדרכי נועם בלבד, את טיבו של המקום שאליו הגיעו. לשם כך נאלצה להיאבק בהן כדי שישכחו את הרגלי החיים הישנים שלהן, להכריח אותן

43 ראו לעיל הערה 34.

44 ארכיון יד ושם, עדות ורה אלכסנדר, קלטת אודיו, פריט מס' 3740575, פברואר 1995.

45 ראו לעיל הערה 41.

46 איתי אנגל, 2009. "לחיות בכל מחיר", www.mako.co.il/news-israel/local/Article-50b8c9bd6c7c021004.htm.

47 ראו לעיל הערה 44.

להתרחץ או לאכול את הלחם הנורא שקיבלו. עימותים אלה היו חלק בלתי נפרד מחייהן של האסירות ושל אלכסנדר בתור ממונה. היה בלתי אפשרי להימנע מהם.

בניגוד לעדותה במשפט, שבמסגרתה לא נשאלה על קשריה עם בעלי דרגות גרמנים כדי שלא תיפגע תדמיתה כקורבן אידיאלי, הרחיבה אלכסנדר על הנושא בעדויות אחרות. בסרט קאפו, לדוגמה, היא מספרת בפירוט רב על ידידותה עם אירמה גרזה, אחת ממפקחות הס"ס האכזריות ביותר באושוויץ: "אירמה גרזה, שבכל יום הייתה אצלי בבלוק, חברה שלי, הביאה לי תמיד חמאה, הביאה לי נקניק טוב, אולי של סוס, אבל נקניק טוב, ופעם חמאה, וישבה איתי ודיברה איתי, זה סיפור שלם עם האירמה גרזה".⁴⁸ אלכסנדר מספרת גם על קשר ארוך ומורכב בינה לבין הרופא הידוע לשמצה ד"ר יוזף מנגלה. היא פגשה בו במחנה כמעט מדי יום, מאז היותה ראש בלוק של ילדי צוענים שמנגלה ביצע בהם ניסויים, ועד פגישתם האחרונה במחנה גרוס-רוזן בראשית 1945, כשהייתה על סף מוות, והוא, מנגלה, הציל את חייה.

[מנגלה] היה הג'נטלמן הכי גדול שאני פעם פגשתי. גבר יפה, תרבותי, שאהב מאד מוזיקה, בעיקר אופרות. מאיפה אני יודעת את זה, שאחר כך בסלקציות הוא ציפצף אופרות ורק עם היד עשה שמאלה או ימינה. הוא קרא לי "פרויליין", שקודם הוא לא ידע שאני נשואה, בבקשה, תודה, מאד מאד ג'נטלמן, גבר מאד יפה.⁴⁹

אין לטעות: אלכסנדר היטיבה להתבונן בדמותו של מנגלה, וראתה את הרבדים שבהם באו לידי ביטוי לא רק הליכותיו המעודנות ואהבתו למוזיקה: "מנגלה היה יכול להגיד לי שלום [...] לו היה רואה אותי ערומה בין אחרות, ששקלתי איזה קרוב לארבעים קילו, הוא היה שולח אותי לגז, אותה הגברת שהוא אמר לי 'יום טוב'".⁵⁰ בעדותה ביד ושם סיפרה אלכסנדר גם על הקשר שלה עם פרנץ הסלר, קצין ס"ס בכיר באושוויץ, אשר נודע אף הוא כאכזריותו:⁵¹

והיה למשל הסלר, שהוא טען שמאד מחבב אותי בגלל זה שיש לו רושם שאני בכלל לא יהודייה, שאני לא מתכופפת שאני לא מפחדת [...] אותו הסלר שיכל היה גם כן להרוג אותי בתוך ההמון, אם הייתי מתכופפת הוא יכול היה לתת לי גם בעיטה, לאותה הורה פישר שהייתי שם, אותו המספר 5236, הייתי נהפכת למספר.⁵²

דבריה אלה של אלכסנדר על מנגלה ועל הסלר מבטאים יכולת התבוננות מרשימה שמערערת על הדיכטומיה הפשטנית בין טובים לרעים, ומציעה במקומה הבנה יוצאת דופן של האזור האפור שבו לא ניתן להבחין בין רוע מוחלט לטוב מוחלט, ושבו קיימים אנשים אדיבים, אנשי שיחה

48 ש.ם.

49 ש.ם.

50 ש.ם.

51 הסלר (Hössler) היה סגן מפקד מחנה הנשים בבירקנאו בשנים 1943–1944. ביוני 1944 מונה למפקד אושוויץ 1. בכל המחנות שבהם שירת נודע במעשיו האכזריים כלפי האסירים והאסירות. בסתיו 1945 הועמד הסלר לדין בבית דין צבאי בריטי במחנה ברגן בלזן, ונדון למוות, ראו www.holocaustresearchproject.org/othercamps/perybroad.html (אוחזר ב־1.7.12).

52 ש.ם, ראו לעיל הערה 44.

ואוהבי מוסיקה, אשר בן רגע הופכים מעורבים במעשי זוועה. מעברים אלו, המערערים את יכולת השיפוט האנושית, הם לב לבו של האזור האפור. האזנר לא היה יכול להרשות שעדויות על קשרים בין אלכסנדר לבין אנשי ס"ס יישמעו במשפט, משום שהיה בהן כדי לעמעם את מרכיב הרוע המוחלט של הגרמנים שביקש להדגיש, ולפגוע בתדמית הקורבן האידיאלי של אלכסנדר.⁵³ נושא חשוב נוסף שלא עלה בעדות המשפטית של אלכסנדר הוא רצון החיים שלה שהיה, כפי שעולה מכל עדויותיה האחרות, מניע חשוב לקבלת התפקידים השונים. היום ידוע מעדויות רבות כי מילוי תפקיד היה בגדר אפשרות של הישרדות. אולם, כפי שכבר ציינתי, השיח הציבורי של אותם ימים לא ראה במעשה שאין בו גבורה פיזית, בוודאי לא במילוי תפקיד בשירות הגרמנים, דרך ראויה להינצל. בסרט קאפו, שיוצרו ניסו להציג את ממלאי התפקידים לא כמלאך או שטן, אלא כבני אדם שמעשיהם מונעים על ידי יצר חיים בלתי נלאה, אומרת אלכסנדר: "אני לא יודעת היום מה זה היה, הטרופ הזה לחיות, לחיות...". ובכתבה "לחיות בכל מחיר" היא אומרת: "לא רציתי למות, אני רציתי לחיות, ורציתי אם אני בלוקאלטסטה, רציתי לעשות זאת הכי טוב שאני יכולה. אבל למות לא רציתי".⁵⁴ כדי לא למות, כך אומרת אלכסנדר, היה עליה למלא את התפקיד "הכי טוב", כלומר לציית לפקודות הגרמנים, ולשם כך, בדרך כלל, גם לנהוג ביד קשה כלפי האסירות שבאחריותה.

העדויות החוץ-משפטיות של אלכסנדר מרתקות. בעברית בסיסית ובהומור עוקצני היא מפליאה לתאר את האזור האפור. במילים פשוטות היא מתארת את קריסתן של ההבחנות המוכרות בין טוב לרע, הן כאשר לתפקידים שמילאה באושוויץ והן כאשר לחלק מבעלי התפקידים הגרמנים, אלה שראתה בהם אנשים רגילים, לא מלאכים ולא סדיסטים. כאשר בוחנים את מה שנעלם מעדותה של אלכסנדר במשפט באמצעות השוואה עם עדויות חוץ-משפטיות, מתגלה תמונה שונה מזו שאנו רגילים בה כאשר לתרומה של משפט אייכמן והעדויות שנמסרו בו לשינוי יחסה של החברה הישראלית כלפי הניצולים. שינוי זה התרחש רק ביחס לקבוצת הניצולים שבעיני החברה הישראלית לא נפל פגם מוסרי בדרכי הישרדותם. החידוש של האזנר היה שהוא צירף אל מי שהיו בקבוצה זו מלכתחילה, אנשי המחנות והלוחמים, גם ניצולים שלא היו מעורבים בהתקוממות או בלחימה. אולם, במהלך זה הודרו ניצולים משתפי פעולה, בשל הדימוי שרווח לגביהם בשיח הישראלי של אותם ימים. המקרה החריג של אלכסנדר מלמד על הכלל, משום ששאלותיו של האזנר מחקו מסיפורה את כל המרכיבים שהתאימו לשיח החברתי הסטריאוטיפי בדבר משתפי פעולה. אלכסנדר של משפט אייכמן הייתה דמות יצירת המשפט.

⁵³ גם מטעמים משפטיים לא היה יכול האזנר לאפשר עדות המציגה דמות מורכבת של פושע נאצי, משום שבכך היה סוטה מתפקידו של תובע במשפט פלילי שמטרתו השחרה מוחלטת של כל מה שהנאשם ייצג. אולם אני סבורה כי במשפט זה, שכאמור לא היה משפט פלילי רגיל, הטעמים החברתיים גברו על אלה המשפטיים, משום שאשמתו של אייכמן לא נסמכה על עדויות, כפי שכתבו במפורש השופטים בפקדון הדין. לדעתם, העדויות ביססו את ערכו החינוכי של המשפט ולא את ערכו המשפטי. רשומות משפט אייכמן, ד, 1643.

⁵⁴ תיאור קימלה, אסירה באושוויץ, אמרה בסרט קאפו (ראו לעיל הערה 41): "אני קוראת לזה ניצוח חיים. התשוקה לשרוד הייתה חזקה מאד באושוויץ וכולם, ואני ביניהם, עשו הכל כדי לשרוד".

הבחירה של האזנר למחוק מסיפור השואה את סיפוריהם של יהודים משתפי פעולה נעשתה מטעמים משפטיים וחברתיים כאחד. האזנר העדיף שלא לפתוח להגנה פתח לדיון בתופעה של שיתוף פעולה יהודי ובכך לאפשר טענה בדבר הפחתת אחריותו של אייכמן. על המניע המשפטי נוסף המניע החברתי-ציבורי: האזנר עשה יד אחת עם השיח החברתי של אותם ימים, שראה ביהודים ממלאי תפקידים אנשים שכשלו מבחינה מוסרית, ולפיכך לא היה סיפור חייהם ראוי להיכלל בסיפור השואה שהאזנר ביקש לעצב ולספר באמצעות העדויות. בכך העניק האזנר גושפנקה רשמית-משפטית להמשך השתיקה הציבורית שאפיינה נושא זה מאז פרשת קסטנר.⁵⁵ משום כך הדיווח העיתונאי שהזכרתי קודם לכן אינו צריך להטעות: "רחשי הערצה" כלפי אלכסנדר לא שיקפו או עיצבו גישה חדשה כלפי יהודים משתפי פעולה, אלא גישה חדשה כלפי ניצולים שאינם לוחמים.⁵⁶

אחרית דבר: משפט וקהילה באזור האפור

האזור האפור של שיתוף פעולה הוא צד משותף בסיפוריהן של אלזה טרנק וורה אלכסנדר, ולמרות המעמד המשפטי השונה של כל אחת מהן, ולמרות ההבדל המהותי בין שני האירועים המשפטיים הנדונים כאן — גם המשפט הוא צד שווה בסיפוריהן. באמצעות ההשוואה בין שני האירועים יכולתי לחבר בין ההיבט האישי למשפטי, ובין ההיבט המשפטי לחברתי, וכל זאת במסגרת דיון בהתמודדות המשפט עם האזור האפור של שיתוף פעולה. במהלך זה ביקשתי לתאר את קשיי ההתמודדות של המשפט עם האזור האפור של שיתוף פעולה, ואת דרכי ההתמודדות השונות שלו עמו.

אבקש לסיים את המאמר בהערה על הקשר שבין משפט וקהילה, ועל תפקידו של החוק לעשיית דין בערעור קשר זה. המשפט הפלילי בא מתוך קהילה ואלה הוא מכוון, כשהוא מכונן את הקהילה, את זהותה ואת הזיכרון הקולקטיבי שלה. גם מתוך קריאה שטחית של החוק לעשיית דין מובן שהוא נועד לשרת שלושה יסודות אלה: כינון הקהילה היהודית-ישראלית הצעירה במדינה ריבונית; גיבוש זהותה על ידי קביעת גבול ברור בין "אנחנו" היהודים, קורבנותיו של הרע המוחלט, לבין אותו רע מוחלט, הנאצים ועוזריהם; וקביעת השואה בזיכרון הקולקטיבי לא רק כפרק הטראגי בתולדות העם היהודי, אלא גם כאירוע המסמן את השינוי שחל במצבו החברתי, המדיני והפוליטי.

⁵⁵ בישיבת ממשלה מיום 26 בפברואר 1961, שבה השתתף גם האזנר, הוא הזכיר את עניין קסטנר, וסיפר כי ביקש מעורכי עיתונים "לא להעלות ויכוחים פנימיים — איך צריך היה לנהוג בבודאפשט, בלודז' ובווארשה, אם מישוה חושב שצריך היה או לא צריך היה לנהוג איך שקאסטנר נהג [...] זה עניין פנימי יהודי, זה אינו עומד לדיון במשפט אייכמן" (פרוטוקול ישיבת ממשלה, 26.2.1961, גנוז המדינה, ג' 9/12969). בספרו על משפט אייכמן כתב האזנר כי "הפרק ההונגרי הוכן בקפידה", כדי למנוע את ניצולו של המשפט לשם פתיחת פרשת קסטנר מחדש, אותה פרשה שצלה "נפל על אולם בית המשפט" (האזנר תש"ם, 340–341).

⁵⁶ ההיסטוריונית שרון גבע מציגה עמדה שונה ולפיה העיתונות הציגה את אלכסנדר לציבור הישראלי כקאפו מסוג אחר, קאפו אנושית, ובכך, לטענתה, "הטביעו שינוי בדימוי של נושאי התפקידים במחנות" (גבע 2010, 270).

אולם, ההנחה שעמדה ביסוד חקיקת החוק, כי מבחינה מעשית הוא יועד לענישת יהודים משתפי פעולה, שינתה את התמונה האידיאלית של קהילה הרמונית יהודית במדינת ישראל, וחשפה תחתיה תת-קהילות שגבולותיהן שונים והבנתן את החוק שונה. הדיון בכנסת ובוועדת החוקה חוק ומשפט מלמד כי מנסחי החוק (משרד המשפטים) והמחוקקים, שהיו מחויבים לדמותו האידיאולוגית של "היהודי החדש", כיוונו למעשה לחברה ישראלית חדשה, נטולת זיקות אישיות ואנושיות למה שקרה בגולה, ואליה הם דיברו בשפת האידיאולוגיה הציונית הרשמית. שר המשפטים אמנם התיימר לדבר בשמם של הניצולים כאשר אמר בעת הצגת הצעת החוק בכנסת כי "החוק המוצע עשוי לתרום לתרומה לטיהור האווירה בתוך שארית הפליטה" (דברי הכנסת 1950, 1148). אולם מבעד לרטוריקה של הבעת דאגה ועניין בקשייה של "שארית הפליטה" ניבטו פניה של האידיאולוגיה הציונית שראתה בניצולים כולם את בני דמותו של היהודי הגלותי. החוק אמנם נועד "להכריז על העבר [...] [והיה בו] "משום עשיית חשבון עם העבר" (שם, 1147), כפי שאמר שר המשפטים. אלא שזיכרון הנספים "כאן" מחק את זיכרון חייהם של הניצולים "שם", משום שתרגומם של חיים אלה לקטגוריות משפטיות של "חבלה" או "תקיפה" הוא למעשה מהלך של מחיקת החיים ההם, ומשום שביטול הגנות פליליות מהקודקס הפלילי וקביעת שתי הגנות מצומצמות ביותר שקשה אם לא בלתי אפשרי להחילן על מציאות החיים במחנות או בגטאות, פירושה המעשי הוא מניעת אפשרות של סיפור חייהם לא רק של משתפי הפעולה הנאשמים אלא של הניצולים כולם. מחיקת החיים "שם" והצבת מכשולים לסיפור המציאות המורכבת העלתה על פני השטח את הקהילה הישראלית החדשה, זו שהצהירה לא רק על "מהפכה שחלה במצבו המדיני של העם היהודי" (שם, 1147), אלא גם על עיצובו של "היהודי החדש".

הניצולים, אלה שתלונותיהם שימשו יסוד לכתבי האישום נגד יהודים משתפי פעולה, כוננו באמצעות תלונותיהם ועדויותיהם קהילה שונה, המבוססת על חוויית השואה ועל מציאות חייהם בגטאות ובמחנות, מציאות שהייתה זרה ברובה לבני הארץ. שפתם הייתה שפה יהודית, רחוקה משפת האידיאולוגיה הציונית שביקשה לברוא "יהודי חדש". העדים אמנם מסרו עדויות שנרשמו והפכו בכך לחלק מההליך המשפטי, אולם בתוך כך נוצרה צרימה לא רק בין עדויותיהם לבין השפה החברתית, השפה שייצגה את האידיאולוגיה הציונית, אלא גם ביניהן לבין השפה המשפטית. השפה המשפטית מכוונת לשמיעת סיפורים שיש בהם הבחנה ברורה בין אשם לזכאי לפי חוק המדינה, כלומר סיפורים שיש בכוחם להוכיח אם עבר הנאשם עברה של, לדוגמה, "תקיפה שיש בה ממש". ואולם סיפורי העדים הבחינו בין אשם לזכאי לפי החוק הפנימי שלהם, שבא חשבון עם אלה שנחשבו בעיניהם "מוסרים",⁵⁷ דהיינו עם אלה שבגדו בעם היהודי. את אלה הרחיקו הניצולים מגבולות הקהילה הפנימית, קהילת הניצולים, שיצרו בבית המשפט.

57 ניצולים השתמשו בביטוי "מסירה" או "מוסר", או ביידיש: "ער האט געמאסערט" (הוא "מסר") כדי לתאר את התנהגותם של הנאשמים ששיתפו פעולה עם הגרמנים. הם עשו זאת הן במשפטים שהתקיימו במחנות העקורים והן במדינת ישראל.

ניתוח העדויות במשפטה של טרנך ובמשפטי יהודים משתפי פעולה אחרים העלה על פני השטח פיצול קהילתי נוסף שנוצר כאשר עדים-ניצולים חרגו מגבולותיה של קהילת הניצולים ה"ראויים" וביקשו להציג את החיים בגטו או במחנה כחיים מורכבים שאינם מאפשרים חלוקה ברורה בין "ניצולים ראויים" לבין "משתפי פעולה בוגדים". שפתם אמנם הייתה אותה שפה יהודית ולא ישראלית-ציונית, אך הם ידעו להבחין בין ראש בלוק טוב לרע, בין שוטר שהכה כי היה צריך להכות לפי חוקי המקום לבין שוטר שניצל לרעה את הכוח שניתן בידיו.

יישום החוק לעשיית דין במקרה של פושע נאצי לא עורר כל קושי להבין את שפתו, השפה שדיברה על "פשע כלפי העם היהודי". בהקשר של משפט אייכמן הגדיר התובע האזנר בכירור את היחס בין החוק לבין הקהילה כשהעמיד במרכזו את הקורבנות, בניגוד למשפט הפלילי הרגיל, שבמרכזו עומד הנאשם. ה"טוב" המוחלט (היהודים) היה ברור מתוך הגדרת ה"רע" המוחלט (הנאצים). כל אלה הדגישו את הקשר המובהק בין החוק לבין הקהילה שאליה פנה – החברה היהודית בישראל. קהילה זו, שראתה עצמה יורשתן של הקהילות שנחרבו, ייצגה אותן ואת שארית הפליטה ובאה חשבון עם אחד ממחולליו של אותו חורבן. מנקודת המבט של ענישת פושעים נאצים, הייתה זו קהילה הרמונית, מלוכדת ומאוחדת שגבולותיה החברתיים וזהותה ברורים. מהלכו של משפט אייכמן, כפי שהתווה אותו גרעון האזנר, חיזק גבולות אלה, שהכילו לא רק את בני הארץ אלא גם את הניצולים שגילמו את הקורבן האידיאלי.

זאת ועוד, כפי שכבר ציינתי, הגינוי הציבורי של ממלאי תפקידים בשירות הנאצים היה מוחלט כמעט. במרכז השיח עמדו האנשים שהוקעו כבוגדים בעמם, בקהילותיהם, במשפחותיהם, כשותפים להשמדתם, כמי שאימצו להם אורחות חיים של האויב, כמי שהפכו להיות "כמו גרמנים". השיח החברתי שבמרכזו תחושת הבגידה חדר אל אולם בית המשפט והתנגש עם עברות שבינן לבין בגידה אין ולא כלום.

ריבוי הקהילות, ריבוי השפות שיצר החוק והפער בין הקטגוריות המשפטיות לבין תחושת הבגידה ערערו, לדעתי, את הקשר ההכרחי בין המשפט לבין הקהילה, ופגמו בהרמוניה שאמורה להתקיים בשילוב ביניהם. את התוצאה ניתן לראות בעדויות ובפסקי הדין, הן אלה של אלזה טרנך והן בהליכים אחרים: עדים שהלכו בתלם התביעה, דהיינו העידו על מרחב בחירה ואוטונומיה של הנאשמים; עדי תביעה שסטו מהנתיב המצופה מהם והציגו תפיסות אלטרנטיביות לאידיאולוגיה הציונית הדיכוטומית בכך שתיארו לפני בית המשפט תמונה מורכבת של החיים בגטו או במחנה; נאשמים ועדים שחרגו מהאישומים המפורטים בכתבי האישום והציגו לפני בית המשפט תמונות חיים שלא היה בהן כדי לשרת את התביעה או את ההגנה; שופטים שהתקשו להתאים מהלך מחשבה פלילי רגיל, שבו הם נדרשים להחליט אם הוכחו האישומים באמצעות העדויות, למציאות הגטו והמחנה; ושופטים שהבינו כי את מה שסיפרו העדים אי-אפשר לצמצם לקטגוריות משפטיות פליליות רגילות, ולפיכך בחרו בדרכים עוקפות כדי להביע את דעתם על מה ששמעו.

ריבוי הקהילות וההבנות השונות של החוק שבאו לידי ביטוי במהלך המשפטים נגד יהודים השפיעו באופן מכריע על אפשרויות ההתמודדות של המשפט עם האזור האפור של שיתוף

פעולה. אולם יש להבהיר: משפטי היהודים משתפי הפעולה היו משפטים פליליים רגילים, שבהם התביעה ביקשה להרשיע וההגנה ביקשה לזכות, ובית המשפט נדרש להכריע מתוך מסכת הראיות שהובאה לפניו אם הוכחה אשמתו של הנאשם לפי האישומים שפורטו בכתב האישום. מנקודת מבט זו לא נמצא כל חריג במשפטים אלה. עם זאת, יש לזכור כי התופעה שנדונה במשפטים הללו היא זו שהיתה חריגה: האזור האפור של שיתוף פעולה הוא שהיה חריג, ואילץ את הצדדים, את העדים ואת בית המשפט לצלול לנבכייה של מציאות מורכבת ומסובכת שלא נענתה לקטגוריות המשפטיות החד-ממדיות של "תקיפה" או "חבלה".

האם נוסח שונה של החוק לעשיית דין היה מצמצם את קשייו של המשפט? האם הבחנה בין "נאצים" לבין "עוזריהם", הבחנה בין יהודי ללא-יהודי, הגדרה של "משתף פעולה" ו"שיתוף פעולה", הגדרה של עברות ייחודיות המעוגנות במציאות החיים בגטאות ובמחנות והימנעות משימוש בחקיקה פלילית "רגילה" שאין לה דבר עם חיי היומיום שם, החלת ההגנות שהחוק הפלילי מציע גם על משתפי פעולה יהודים, כדי לאפשר לנאשמים לספר את סיפור חייהם – האם היה בכל אלה כדי להקל את המשפט ולאפשר דיון שיפוטי שונה מזה שהיה במשפטי היהודים משתפי הפעולה?

התשובה לשאלות אלו מורכבת. אני סבורה כי חקיקה המתייחסת באופן ישיר למציאות הרדיקלית שהיא מבקשת לשפוט בכלים של משפט פלילי ליברלי מודרני, הייתה יכולה לתרום להפחתת הקשיים בכך שהייתה נותנת בידי משתתפי המשפט השונים, התביעה, ההגנה, הנאשמים, העדים והשופטים, כלים שהיו מסייעים להם להתמודד עם הפער שבין המציאות הנשפטת (האזור האפור המקשה את ההבחנה בין טוב לרע) לבין אופיו של ההליך המשפטי (השואף להבחנה חד-משמעית בין טוב לרע). עם זאת, נדמה כי נוסח שונה של החוק, שהיה מקל על המשפט להתמודד עם האזור האפור של שיתוף פעולה, לא היה אפשרי במועד חקיקתו. לא זו בלבד שבשנת 1950 חסרה נקודת מבט היסטורית ראויה על אירועי השואה בכלל ועל התופעה של שיתוף פעולה בפרט, אלא שהחברה הישראלית לא הייתה בשלה להכיר במורכבות התופעה ובאפשרויות הטמונות בדיון המשפטי.

במאמר זה ביקשתי להציב מראה לפני המשפט הפלילי בכואו להתמודד עם השאלה המורכבת של שיתוף פעולה, כדי להצביע לא רק על השפעתם של כללי המשפט והשיח הפלילי על ההליך המשפטי, אלא גם על השפעתם של גורמים חוץ-משפטיים עליו, דהיינו התנאים החברתיים. במוקד שני האירועים המשפטיים שנדונו כאן, משפטה של אלזה טרנק ועדותה של ורה אלכסנדר, עמדה התופעה של שיתוף פעולה של יהודים עם הגרמנים. בשני המקרים נעשה מהלך של מחיקת האזור האפור מסיפור חייהן של שתי הנשים באושוויץ, אם כי בדרך שונה: במשפטה של אלזה טרנק, כמו גם במשפטים אחרים נגד יהודים, מחקה התביעה את מורכבות חייה של טרנק כאסירה וכבעלת תפקיד, ועסקה אך ורק בתפקידה כראש בלוק. במשפט אייכמן צירף האוזנר את ורה אלכסנדר אל קהילת הקורבנות ה"טהורים", למרות היותה ראש בלוק באושוויץ, וזאת בדרך של מחיקת המורכבות של חייה על ידי הדגשת אירועים של התנהגות אנושית במהלך מילוי תפקידה. בשני המקרים חדר השיח החברתי

לאולם בית המשפט, ושימש את הצדדים במהלכיהם המשפטיים: במשפטה של טרנק נעשה בו שימוש כדי לסייע למשפט להרשיע את טרנק. במשפט אייכמן נעשה שימוש במשפט כדי לשנות את השיח החברתי. אלזה טרנק, יש להניח, לא היתה רק "שטן", כמו כן ניתן להניח כי ורה אלכסנדר לא היתה רק "מלאך". שתי הדמויות כפי שהן עולות מהטקסטים המשפטיים הן יצירי המשפט.

ביבליוגרפיה

- אנגל, דוד, 2002. "ובערת הרע מקרבך": לביורור המושג 'שיתוף פעולה' בתקופת השואה באספקלריה של משפטי מיכאל וייכרט", שמואל אלמוג (עורך), השואה — היסטוריה וזיכרון: קובץ מאמרים שי לישראל גוטמן, ירושלים: יד ושם.
- בונדי, רות, 1997. שברים שלמים, מהדורה שנייה, תל אביב: גוונים.
- ביכלר, יהושע, 1994. "הראשונים בגיא ההריגה: נשים יהודיות מסלובקיה באושוויץ ב-1942", ילקוט מורשת לחקר השואה והאנטישמיות נח, עמ' 19–50.
- בילסקי, ליאורה, וחמדה גור-אריה, 2010. "בזכות המבוכה": היודנראט במבוכ המשפט, הזיכרון והפוליטיקה", ממשל ומשפט יב, עמ' 33–82.
- ברוט, רבקה, 2011. "יוליוס זיגל: קאפו בארבע מערכות (משפטיות)", דפים לחקר השואה כה, עמ' 57–104.
- ברזל, נעימה, 2000. "תפיסת הגבורה בשואה: בין זכרון לאומי קולקטיבי לזכרון לאומי מופרט", דפים לחקר תקופת השואה 16, עמ' 86–124.
- גבע, שרון, 2010. אל האחות הלא ידועה: גיבורות השואה בחברה הישראלית, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גוטוויץ, דניאל, 1998. הפרטת השואה: פוליטיקה, זיכרון והיסטוריוגרפיה, דפים לחקר השואה טו, עמ' 7–52.
- דברי הכנסת, 1950. דברי הכנסת 4, ירושלים: כנסת ישראל.
- האוזנר, גדעון, תש"ם. משפט ירושלים, תל אביב: בית לוחמי הגטאות.
- הורוויץ, ענת, 2003. "הליך גזירת הדין: היבטים דינמיים וראייתיים", עבודת דוקטור, הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- ויס, אהרן, 1973. "המשטרה היהודית בגנרלגוברנמנט ובשלויה עילית בתקופת השואה", עבודת דוקטור, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- ויץ, יחיעם, 1996. "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם ויחסה של החברה הישראלית בשנות החמישים לשואה ולניצוליה", קתדרה 82, עמ' 153–164.
- טרסקי, ג'וליאנה, 2000. יש מקום על פני האדמה: אישה במחנה בירקנאו, ירושלים: יד ושם.
- טרונק, ישעיהו, 1979. יודנראט: המועצות היהודיות במזרח אירופה בתקופת הכיבוש הנאצי, ירושלים: יד ושם.

- יבלונקה, חנה, 1996. "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם: היבט נוסף לשאלת הישראלים, הניצולים והשואה", קתדרה 82, עמ' 135–152.
- כהן, בעז, 2011. הדורות הבאים — איככה ידעו? לידתו והתפתחותו של חקר השואה הישראלי, ירושלים: יד ושם.
- לבנה, ענת, 2006. "עיצוב זיכרונות השואה של הניצולים בהשפעת מפגש עם הארץ: מחקר המבוסס על ספרי זיכרונות על אודות השואה שיצאו לאור בארץ בשנים 1945–1961", עבודת דוקטור, בית הספר למדעי היהדות, אוניברסיטת תל-אביב.
- לוי, פרימו, 1997. השוקעים והניצולים, בתרגום מרים שוסטרמן-פרובאנו, תל אביב: ספרית אפקים, עם עובד. לוי, איתמר, 2005. לקסיקון השואה, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- עדויות, תשל"ד. היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן (עדויות ב), ירושלים: שירות הפרסומים במשרד ההסברה.
- עופר, דליה, 1993. "משפט קסטנר ודימויה של השואה בחברה הישראלית", קתדרה 69, עמ' 152–159. פלר, שניאור זלמן, 1984. יסודות בדיני העונשין, ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.
- קוביצה, הלנה, חש"ד. "פשעיו של יוחף מנגלה", מרכז המידע אודות השואה, יד ושם בית הספר המרכזי להוראת השואה, www1.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%2006876.pdf.
- רשומות משפט אייכמן, תשס"ג. רשומות משפט אייכמן, ירושלים: משרד המשפטים, הקדש קרן להוצאה לאור של רשומות משפט אייכמן, www.justice.gov.il/MOJHeb/ReshimatEichman.
- שגב, תום, 1991. המיליון השביעי, ירושלים: כתר.
- שטאובר, רוני, 2000. הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- שפירא, אניטה, תשמ"ח. ההליכה על קו האופק, תל אביב: עם עובד.
- שפירא, רוזן, 2002. "הצווארון הלבן: עד כמה הוא מלוכלך", קרית המשפט ב, עמ' 101–129.

- Ben-Naftali, Orna, and Yogev Tuval, 2006. "Punishing International Crimes Committed by the Prosecuted," *Journal of International Criminal Justice* 4(1), pp. 128–178.
- Bilsky, Leora, 2004. *Transformative Justice: Israeli Identity on Trial*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Bouris, Erica, 2007. *Complex Political Victims*, Bloomfield, CT: Kumarian Press.
- Brook, Timothy, 2005. *Collaboration: Japanese Agents and Local Elites*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Comack, Elizabeth, and Salena Brickley, 2007. "Constituting the Violence of Criminalized Women," *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice* 49(1), pp. 1–36.
- Dan-Cohen, Meir, 1984. "Decision Rules and Conduct Rules: On Acoustic Separation in Criminal Law," *Harvard Law Review* 97, pp. 625–677.
- Des Pres, Terrence, 1976. *The Survivor: An Anatomy of Life in the Death Camps*, New York: Oxford University Press.

- Douglas, Lawrence, 2001. *The Memory of Judgment*, New Haven: Yale University Press.
- Finder, Gabriel N., and Alexander V. Prusin, 2008. "Jewish Collaboration on Trial in Poland, 1944–1956," *Polin: Studies in Polish Jewry* 20, pp. 122–148.
- Horowitz, Sarah, 2005. "The Gender of Good and Evil: Women and Holocaust Memory," in Jonathan Petropoulos and John K. Roth (eds.), *Gray Zones: Ambiguity and Compromise in the Holocaust and Its Aftermath*, New York: Berghahn.
- Matthäus, Jürgen (ed.), 2009. *Approaching an Auschwitz Survivor: Holocaust Testimony and Its Transformations*, New York: Oxford University Press.
- Pendas, Devin, 2006. *The Frankfurt Auschwitz Trial, 1963–1965: Genocide, History and the Limits of the Law*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Weitz, Yechiam, 2009. "In the Name of Six Million Accusers: Gideon Hausner as Attorney General and His Place in the Eichmann Trial," *Israel Studies* 14(2), pp. 26–49.